

İçindekiler Tablosu

<u>Dil</u>	3
<u>Ses Bilgisi</u>	4
<u>Biçim Bilgisi Yapım Ekleri</u>	5
<u>İsim Çekimi</u>	6
<u>Sıfat - Fiil</u>	9
<u>Zarf - Fiil</u>	9
<u>Söz Varlığı</u>	10
<u>Edebiyat Kutadgu Bilig</u>	10
<u>Divânü Lügati't-Türk</u>	26
<u>Atebetü'l-Hakayık</u>	37
<u>Dîvân-ı Hikmet</u>	41
<u>Kaynaklar</u>	44

Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN

Manas Üniversitesi / Kazakistan

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

Türkler 10. yüzyılda Müslüman oldular. Bu tarihlerde, Müslümanlığın doğuşu (610) üzerinden 300-350 yıl geçmiş; İslâm dini, Suriye, Mısır, Kuzey Afrika, İspanya, Mezopotamya, İran ve kısmen Azerbaycan ile Batı Türkistan'a yayılmış bulunuyordu. 300 yıl içinde, temelinde İslâm dininin esasları bulunan yeni bir medeniyet doğmuştu. Bu medeniyet, yayıldığı bütün coğrafyalardaki eski kültürlerden etkilenmişti. Orta Doğu'da daha önce ortaya çıkmış bulunan Musevîlik ve Hıristiyanlık'tan, Abbasîler zamanında yapılan tercümeler yoluyla eski Yunan medeniyetinden, İran'ın ve Hint'in eski inanç, kültür ve edebiyatından tesirler almış bulunan bu yeni medeniyete genellikle İslâm medeniyeti adı verilmektedir. Yayıldığı coğrafî alanı ve kendisini oluşturan kültürleri de dikkate alarak bu medeniyete Ön Asya medeniyeti adını da verebiliriz. Dolayısıyla Türklerin 10. yüzyılda içine girdikleri dünya, sadece Hz. Muhammed devrindeki saf din dünyası değil, 300 yıldan beri oluşmakta bulunan yeni bir medeniyetti.

10. yüzyıldan çok önce Müslüman olan Türkler de vardı. Orta Çağ'ın ilk asırlarındaki en büyük güçlerden biri olan 400 yıllık Sasanî Devleti'nin 642'deki yıkılışından sonra Müslüman Araplarla Türkler karşılaştılar. İşte bu tarihten itibaren, münferit olarak veya gruplar hâlinde Müslüman olan Türkler bulunmaktaydı. 9. yüzyılda Abbasî ordusunda görev alan Müslüman Türklerin sayısı birkaç yüz bini bulmuştu. Fakat bu sayılar, genel Türk nüfusu içinde çok küçük oranlar teşkil ediyordu; 10. yüzyıla gelinceye dek Türklerin büyük çoğunluğu Müslüman değildi.

İlk Müslüman Türk devleti İdil Bulgar Devleti'dir. Bu devletin Müslüman oluş tarihi genellikle 922 kabul edilmektedir. Bu tarih, Bağdat'tan çıkan ve içinde İbni Fadlan'ın da bulunduğu kervanın Bulgar şehrine ulaştığı tarihtir. Bağdat'tan yardım isteyen İdil Bulgar yöneticilerinin daha önce Müslüman olduğu muhakkaktır. Ancak İdil Bulgarları Türk dünyasının uç bölgesinde buldukları için onların Müslümanlığı diğer Türkler üzerinde etkili olmamıştır. Bu dönemde Türk dünyasının merkezî devleti Karahanlı Devleti'ydî. 10. yüzyılın ortalarına doğru, muhtemelen 946'da Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Müslüman oldu. Bu, büyük bir devrimdi ve Türk dünyası tarihi için önemli bir dönüm noktasıydı.

Satuk Buğra ve oğlu Musa Baytaş zamanında Karahanlı Devleti'ne bağlı Türk halkının büyük çoğunluğu yeni dine girdiler. 10. yüzyılın ortalarında, Seyhun boylarında yaşayan Oğuzlardan da yüz binlerce insan, Müslüman olmuştu. 1000 yılına bir kala, 999 tarihinde Karahanlılar, Farısların son Müslüman devleti Sâmanoğullarını yıktıkları zaman, kaba bir hesaba Türk dünyasının %70'i Müslüman olmuş durumdaydı. En kalabalık Türk boylarından olan Oğuzların büyük kısmı, Karahanlıların aslî unsurları olan Karluk, Yağma, Çigil, Tohsı boyları, Kuzeybatıda İdil Bulgarları Müslümandı. Tarım havzasındaki Uygurlar, İrtiş boylarındaki Kimekler ve Yenisey boylarındaki Kırgızlar henüz Müslüman olmamışlardı. Uygurlar Burkancı (Budist) ve Manici (Maniheist) idiler; diğerleri ise eski Türk dinini devam ettiriyorlardı.

İlk Müslüman Türk devletleri, Müslüman olmadan önce kurulmuş olan İdil Bulgar Devleti ile Karahanlı Devleti ve Müslüman olan Türklerce kurulan Tolunoğulları, İhşidoğulları, Gazneliler ve Büyük Selçuklu Devletleridir. Büyük Selçuklulara bağlı olarak kurulan Kirman, Anadolu, Suriye ve İrak Selçukluları ile Dânişmendliler, Mengücekliler, Saltuklular, Ahlatşahlar ve Artuklular da ilk Müslüman Türk devletleri arasında sayılabilir. Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular büyük dünya devletleriydi ve onların zamanında İslâm medeniyetine Türk kültür unsurları da katılarak bu medeniyet daha da büyüyüp gelişti. Dünyanın bir numaralı gücü olan Bizans'ın 1071'de Alpaslan önünde yenilgiye

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

uğramasıyla Büyük Selçuklu Devleti o zamanki dünyanın bir numaralı gücü hâline gelmişti. İlk Müslüman Türk devletlerinde yazı dili olarak büyük ölçüde Arapça ve Farsça kullanılmıştır. Bilim eserlerinde Arapça, edebiyat eserlerinde Farsça hâkim durumdaydı. Devlet işlerinde ise Farsça ve Arapça kullanılabilirdi. Bu dillerin hâkimiyeti o derecede idi ki Orta Çağ'ın en büyük bilgin ve şairlerinden bir kısmı, Arap ve Fars dillerinde yazdıkları eserlerle ilk Müslüman Türk devletleri çevrelerinde yetişmişlerdi. Kitâbi's-Saydana adlı tıp ve eczacılıkla ilgili Arapça eserinin mukaddimesinde "kendi ana dilinin ilim dili olmayan bir lisan olduğunu, bununla kitap yazamadığını, Arap ve Fars dillerinin ise kendisine yabancı olup, onları sonradan öğrendiğini ve bu sebep ten bu dilleri kullanmakta zorluk çektiğini" anlatan (Gökmen, 1997: 636) Ebû Reyhan Birunî, bu ifadelerine göre Türk olmalıdır. Harezm bölgesinde yetişen ve Sultan Mahmud tarafından Gazne'ye getirilen Birunî; tıp, tabii ilimler, fizik, astronomi, riyaziyat, felsefe, tarih, coğrafya vb. alanlarda yazdığı 100'den fazla eserle Ortaçağ'ın en büyük bilginlerinden biri sayılmıştır. İşte bu büyük bilgin eserlerinin büyük çoğunluğunu Arap dilinde yazmıştır.

12. yüzyılda Azerbaycan'da yaşayan ve eserlerini çoğunlukla Türk hükümdar ve beylerine sunan Genceli Nizamî de Türktür. Mesnevî türünün en büyük ismi kabul edilen ve dünyanın büyük şairlerinden biri sayılan Nizamî eserlerini Farsça yazmıştır. Yine Azerbaycan'da yaşamış olan ve Nizamî'nin çağdaşı olup kasideleriyle tanınmış bulunan Hakanî de eserlerini Fars diliyle yazmıştır. Gazneli Mahmud ve oğulları döneminde sarayın en önemli kaside şairlerinden biri olan Ferruhî Sîstânî de Türk olmalıdır. Gazneli Mahmud'un ölümü üzerine yazdığı şiir, İran Edebiyatı'nın "en güzel mersiyelerinden biri sayılabilir." (Ritter, 1997: 573) Ritter'in Cnlng okuduğu Ferruhî'nin baba adı Çavlug olmalıdır.

Görüldüğü gibi ilk Müslüman Türk devletlerinde dünya bilim ve edebiyatına önemli katkıları olan, fakat eserlerini Arap ve Fars dilleriyle yazan bilgin ve şairler vardır. Elbette ilk Müslüman Türk devletlerinde, Türk olmayan pek çok bilgin ve şair de yetişmiştir. İran şiirinin en büyük isimlerinden sayılan Firdevsî ile Ömer Hayyam, Gazneli ve Selçuklu muhitlerinde eserlerini vermişlerdir. Ömer Hayyam aynı zamanda Melikşah Dönemi'nin en büyük matematikçi ve astronomlarından biriydi. Fars kasideliğinin önemli isimlerinden Unsurî ise Gazneliler sarayının "melikü's-şuarâ"sı (şairler hükümdarı) idi. Gerdizî, Beyhakî gibi tarihçiler Gazne; Siyasetname yazarı Nizâmülmülk Selçuklu, büyük bilgin Zemahşerî Harezmşahlar sarayında yaşamışlardır.

İdil Bulgar Türklerinden kalma mezar taşlarını bir yana bırakırsak ilk Müslüman Türk devletlerinde Türkçenin bilim ve edebiyat dili olarak sadece Karahanlılarda kullanıldığını görürüz. Muhammed bin Kays tarafından yazılan ve Celâleddin Harezmşah'a sunulan Tıbyânü'l-lügati't-Türkî alâ lisâni'l-Ka]lı adlı eser ise bugüne ulaşmamıştır.

İlk Müslüman Türk devletlerinde kullanılan dil ve edebiyatın durumuna böylece genel olarak göz attıktan sonra Karahanlılar Dönemi'nde Türkçe yazılmış eserlere geçebiliriz. Karahanlılardan bugüne ulaşan Türkçe dil ve edebiyat metinleri şunlardır: 1. Kutadgu Bilig (1069-1070) 2. Divânü Lügati't-Türk (1074) 3. İlk Kur'an tercümeleleri 4. Atebetü'l-Hakayık 5. Hukuk belgeleri 6. Ahmet Yesevî ile izleyicilerinin şiirleri. Bu metinlere dayanarak Karahanlı Dönemi'ni "dil ve edebiyat" olmak üzere iki başlık altında inceleyeceğiz.

Dil

Türk dilini, eski, orta, yeni olarak üç döneme ayıran Türkologlara göre Karahanlı Türkçesi,

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

Orta Türkçenin ilk dönemini oluşturur. Böyle düşünen Türkologlara göre 10-15. yüzyıllar arası, Orta Türkçe dönemidir. Karahanlı Türkçesinden sonraki Harezmi, Kıpçak ve Eski Anadolu Türkçeleri de Orta Türkçenin diğer dönem ve alanlarıdır. Bu görüş, Batı Türkçesinin ilk dönemi olan Eski Anadolu Türkçesinin, diğerlerinden önemli farklılıklar gösterdiğini dikkate almaz. 13. yüzyıldan itibaren Türk yazı dilinin (Kuzey-) Doğu ve (Güney-) Batı olarak iki ayrı kol hâlinde geliştiğini göz önünde bulunduran diğer bir kısım Türkolog, Karahanlı Türkçesini Eski Türkçe içine alır. Göktürk, Eski Uygur, Karahanlı dönemleri Eski Türkçeyi oluşturur ve Karahanlı Türkçesinin sonunda Türk yazı dili Doğu-Batı olarak ikiye ayrılır. Bugüne ulaşan metinleri 11. ve 12. yüzyıllara ait olan Karahanlı Türkçesi Eski Uygur Türkçesiyle çağdaştır. Karahanlı Türkçesi Kâşgar ve Balasagun gibi Müslüman Türk merkezlerinde kullanılırken, Eski Uygur Türkçesi daha doğuda Turfan, Hoço, Beşbalık gibi Maniheizt ve Budist Türk merkezlerinde kullanılmaktaydı.

Dönem aynı, ama coğrafya ve medeniyet çevreleri farklıydı. Maamafih Eski Uygurca Karahanlı Türkçesinden önce, 9. yüzyılda başlamış ve daha sonra da (15. yüzyıl sonlarına dek) devam etmiştir. Göktürkçe ise 7-8. yüzyıllarda Orhun vadisinde kullanılmıştır. Dönem, saha (coğrafya) ve medeniyet çevreleri ayrılıklarından meydana gelen birkaç küçük farklılığı dikkate almazsak Göktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçelerini tek bir yazı dili olarak kabul edebiliriz. Nitekim Kâşgarlı Mahmud da "Uygur şehirlerine varıncaya dek Ertiş, İla, Yamar, Etil ırmakları boyunca oturan halkın dili doğru Türkçedir. Bunların en açık ve en tatlısı Hakaniye-Hakanlılar ülkesi halkının dilidir." (DLT I, 1941: 30) diyerek Uygur şehirlerindeki dil ile Hakaniye (Karahanlı) ülkesi halkının dilinin "doğru" (standart) Türkçe olduğunu belirtmiştir. Gerçekten de medeniyet çevreleri (din) farklılıklarından doğan kelime hazinesindeki farklılıklar dışında Uygurca ile Karahanlıca gramer bakımından aynı dildir; tek ve ortak bir yazı dilidir.

Ses Bilgisi

Karahanlı Türkçesinde 8 ünlü, 26 ünsüz bulunur: a, e, ı, i, o, ö, u, ü, b, c, ç, d, diş arası d, f, g, E, h, sızıcı h, j, k, H;, l, m, n, j, p, r, s, ş, t, v, w, y, z. Ünlülerden o, ö sadece birinci hecede, diğerleri her yerde bulunabilir. Bazı Türkologlara göre Karahanlıcada kapalı e de vardır (Mansuroğlu, 1979: 145). Ünsüzlerden c, f, h, sızıcı h, v, alıntı kelimelerde görülür (cef#, hav, haber, ajun, vezNr, devlet.); Türkçe köklü sözlerde bulunmaz. j, h, ile sızıcı h'ye bazı ünlemlerde ve birkaç Türkçe sözde de rastlanabilir (jagıla-, hay, ohşa, ahtar-). d, diş arası d, g, E, l, <, p, r, z ünsüzleri Türkçe kökenli sözlerin başında bulunmaz; sadece söz ortasında ve sonunda bulunabilir. m, n, ş ünsüzleri de söz başında seyrek görülür. m, geniz seslerinin bulunduğu durumlarda (men, min-, miH, mundag); n, ne ve türevlerinde (neçe, negü, nelük.), ş, birkaç kelimedede (şış, şaşur-) söz başında görülebilir. Göktürk, Eski Uygur ve bugünkü Karluk, Kıpçak, Oğuz lehçeleriyle karşılaştırıldığında Karahanlı Türkçesinin başlıca ses özellikleri şunlardır:

1. Türk lehçelerinin çoğunda y'ye dönen diş arası d sesi Karahanlı Türkçesinde yaygındır: adak, bod, edgü (iyi), öd (zaman). Kâşgarlı'ya göre Çigil Türklerinde bulunan diş arası d daha o dönemde birçok boyda y ve z'ye dönmüştür; ancak Kâşgarlı doğru biçimi d kabul eder (DLT I, 1941: 32). Göktürk ve Uygur yazısında diş arası d, d'den ayrı bir harfle gösterilmez. Ancak Göktürk ve Uygur Türkçelerinde de iki d arasında fonetik bir fark olduğu muhakkaktır.
2. Göktürkçenin söz ortası ve söz sonu b'leri Uygurcada olduğu gibi Karahanlıcada da w'dir: awın-, kawuş-, tawar, aw, ew, sew-. Uygurca metinlerde w yanında b de

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

görülür.

3. Göktürkçedeki ny, Maniheizt Uygur metinlerindeki n; Budist Uygurlarda olduğu gibi Karahanlılarda da y'dir: koy (koyun), çığay (yoksul), kayu (nerede).
4. Dar ünlüler, dudak ünsüzleri yanında yuvarlaklaşmıştır: tapug (hizmet), sewüg (sevgili), yawuz (kötü), kamug (bütün).
5. Oğuz lehçelerinde çoğunlukla tonlulaşan (g, E, d'ye dönen) söz başı k, H;, t sesleri, Karahanlı Türkçesinde tonsuzdur: kerek, küç, köl, kara, kılıç, kuş, tişi, ton, tün.
6. Türkiye ve Azerbaycan yazı dillerinde var, var-, ver- sözlerinde sızıcılaşmış bulunan ünsüz, Karahanlı Türkçesinde süreksiz b'ir: bar, bar-, bir-.
7. Türkiye ve Azerbaycan yazı dillerinde n'ye dönen], Karahanlı Türkçesinin aslı seslerinden biridir: ö<, so<, te<iz, a<la-, köjül.
8. Kıpçakçada c-, Azerbaycan yazı dilinde bazı durumlarda 0-olan ses, Karahanlı Türkçesinde y'dir: yıl, yılan, yol, yüz.
9. Birincil uzunluklar Karahanlı Türkçesinde henüz kısalmamıştır: _t (ateş), ft (isim), s#t (süt), +s#-/+sê-. Bu dönemde ikincil uzunluklar da bulunmaktadır: alŃr, açfr, almfk, birmêk. Ancak Kâşgarlı Mahmud'un bazı kayıtlarından anlaşıldığına göre kısalma süreci bu dönemde başlamıştır.

Biçim Bilgisi Yapım Ekleri

Karahanlı Türkçesi biçim bilgisi de Göktürk ve Uygur Türkçeleriyle hemen hemen aynıdır. +lXK, +lXG, +sXz, +kl, +çl, dAş, +klYA, +rAk isimden isim yapma ekleri; +lA-, +A-, +U-, +Ad-, + (A) r-, +sA- isimden fiil yapma ekleri; -mAk, -g, -(X) ş, -m, -ç, -(U) k, -g X fi

ilden isim yapma ekleri; -d-, -mA-, -n-, -l-, -ş-, -t-, -Ur, DUr-, gUr-, -Ar-fiilden fiil yapma ekleri, Karahanlı Türkçesinin sık kullanılan yapım ekleridir. Bu ekler tarihî yazı dillerinde ve bugünkü lehçelerin çoğunda da sık kullanılan yapım ekleridir.

- +lXk: akılık, könilik, edgölük, ulugluk.
- +lXg: hat#lıg, biliglig, kutlug, körklüg.
- +sXz: bah#sız, biligsiz, körksüz. +kl: künki, kidinki, kodkı.
- +çl: başçı, idişçi, içgüçi, kapugçı.
- +dAş: kadaş, erdeş, adaş.
- +klYA: sözkiye, tuzkıya.
- +rAk: azrak, üküşrek, edgürek.
- +lA-: başla-, sözle-, kizle-, imle-.
- +A-: ula-, küçe-, aşıa-, tüne-.
- +U-: bayu-, ki]ü-, taru-.
- +Ad-: kutad-, küçed-, mu]ad-, yokad-.
- + (A) r-: akar-, karar-, eskir-, tüner-.
- +sA-: barıgsa-, keligse-, suwsa-.

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

- -mAk: almak, birmek, turmak, körmek. -g: bilig, tatıg, kurug, ölüg, me^zeg.
- -(X) ş: alkış, biliş, ukuş, üküş, söküş.
- -m: alım, kedim, ulam, ötrüm.
- -ç: inanç, umınç, ökünç, sewinç.
- -(U) k: yırak, artak, yazuk, süzük, açuk.
- -gU: awıngu, öggü, bıçgu, sorgu, içgü.
- -d-: kod-, yüd-, yod-, ıd-.
- -mA-: alma-, kesme-, bulma-, sewinme-.
- -n-: körün-, tonan-, bezen-, urun-.
- -l-: egil-, urul-, karıl-, bitil-, süzül-.
- -ş-: sıgış-, biliş-, uruş-, körüş-.
- -t-: arıt-, sewit-, suwsat-, törüt-.
- -Ur-: kaçur-, keçür-, tatur-, yetür-.
- -DUr-: aşındur-, bildür-, uktur-, yitür-.
- -gUr-: yatgur-, tezgür-, kigür-.
- -Ar-: çıkar-, kiter-, kopar-.

İsim Çekimi

Çokluk eki-IAr'dır: alplar, begler, er]ekler, kırlar, ülüşler.

İyelik ekleri aşağıdaki şekildedir. -(X) m: öpkem, sözü, kö]lüm, atım, kutum. -(X): sözü], yolu], begi], tileki], başı].

- -(S) İ: tüpi, kanı, süsi, yakşısı, boguzı.
- -(s) İ: tüpi, kanı, süsi, yakşısı, boguzı. -(X) mXz: birimiz, kö]lümüz. -(X)]Xz: başı]ız, közü]üz.
- -IArI: aşları, işleri. Hâl ekleri şunlardır.

İlgi hâli

- +nI]: illerni], bunı].

Yükleme hâli

- +g: ajunug, başıg, begig, beglerig, edgüg.
- +nI: tilekimni, kayunı, munı, kişilerini, başı]nı, begini, bornı.
- +n (3.şh. iyelikten sonra): közin, başın, biliglerin, cef#sın.
- +I (çoğunlukla 1. ve 2. şh. iyeliklerden sonra): atımı, kıkımı, başı.

Yönelme hâli

- +GA: kişike, arslanka, tapugka, yirke, düny]ka, ewi]ke, içimke. +JA (3. şh. iyeliklerden sonra): boguzı]a, bulgakı]a, ewi]e.

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

Bulunma hâli

- +DA (çıkma için de kullanılır): ödte, karında, biligde, bodunda, çeride, çiçeklikte, erenlerde, ewi]de.

Çıkma hâli

- +DIn: kamugdın, anadın, bayattın, bedüktin, biligdin, busugdın, edgüsindin.

Vasıta hâli

- +n: adakın, yazın, küzün, sü]ün.

Eşitlik hâli

- +çA:c|nça.

Fiil Çekimi

Fiil çekiminde kullanılan şahıs ekleri, görülen geçmiş zaman dışında, zamir kökenlidir. men: biçer men, kesmegey men, yazsa men.

- sen: kelir sen, bolga sen, bulmasa sen. (ol): unıtur, ukar ol, tutmuş, kodsı.
- -mız: kılur-mız, erse-miz, barmas-mız. siz: tezer siz.
- (-IAr): okır-lar, kelge-ler, öğrense-ler.

Görülen geçmiş zamanda iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır. Göktürkçede zaman zaman görülen 2. şahıslardaki -g'li biçimler Karahanlı Türkçesinde yoktur.

- -m: ogradı-m, bezendi-m, uktu-m, büttü-m. -]: aydı-], eşitti-], koldu-], yügürdü-].
- -0: badı, tidi, uktı, bütti.
- -miz: kıldı-mız. -]Iz: boldı]ız.
- -(IAr): bulmadı-lar, kirdi-ler, köçti-ler.

Görülen geçmiş zaman eki 1. ve 2. şahıslarda -DX, 3. şahıslarda -Dİ biçimindedir: bayudum, ayıttı], boldı. Öğrenilen geçmiş zaman eki -mı]tır: unıtmı] men, kizlemı] sen, kötürmı].

Geniş zaman eki ünlüyle biten fiillerden sonra -r'dir: yorı-r men, okı-r sen, ti-r; bazen -Ur ekine de rastlanır: ti-y-ür, yara-y-ur, ü]i-y-ür.

ç, g, J, k,],, m,], p, s, ş, t, w, y,z ünsüzleriyle biten tek heceli fiillerde geniş zaman eki -Ar'dır: aç-ar, ög-er, toy-ar, tök-er, bak-ar, um-ar, si]-er, kap-ar, es-er, aş-ar, art-ar, sew-er, tuy-ar, bez-er. g, t,y ile bittiği hâlde teg-, yat-, ay- fiilleri -Ur ile geniş zaman yapılıdır: teg-ür, yat-ur, ay-ur. l, n, r, di] arası d ile biten tek heceli fiillerde -Ar,-İr,-Ur ekleri karışık olarak görülebilir: al-ur ~ al-ır, bil-ür ~ bil-ir, kal-ur ~ kal-ır, tol-ur ~ tol-ır, kan-ur ~ kan-ar, ön-ür ~ ön-er, yan-ur ~ yan-ar, kör-ür ~ kör-er, ur-ur ~ ur-ar, bar-ur ~ bar-ır, bir-ür, er-ür, kir-ür, tur-ur, ir-er or-ar, sor-ar, ser-er, sür-er, ked-ür ~ ked-er, kod-ur ~ kod-ar, tod-ur ~ tod-ar, id-ur, küd-er, yüd-er, yod-ar, tid-ar, yad-ar.

Ünsüzle biten çok heceli fiiller çoğunlukla -Ur ile geniş zaman yapılıdır: arıt-ur, tüket-ür, küdez-ür, küwen-ür, o]ar-ur, yaraş-ur, küldür-ür, ötür-ür. Ancak +k£, +r-, +kNr-,sXk-,k-, (geçişlilik bildirmeyen)- gXr- ekleriyle yapılanların geniş zamanları -Ar'lıdır: çawık-ar, tagık-ar, belgür-er, kadgur-ar, kegir-er, birkır-ar, pürkür-er, alsık-ar, ursuk-ar, sezik-er, turuk-ar, kelgir-er, saçgır-ar (Ercilasun, 1984: 102-120).

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

Olumsuz geniş zaman -mAz ekiyle yapılıır: sık-maz, okı-maz, keç-mez, sew-mez.

Göktürkçedeki -Taçl ve-sık gelecek zaman ekleri, Karahanlı Türkçesinde görülmez. Karahanlıcanın gelecek zaman eki, Uygurcada olduğu gibi -gAy'dır; ancak y sesi çoğunlukla düşer: kesme-gey men, kıl-ga men, bol-ga sen, açıl-gay, bir-ge. Ayrıca yakın gelecek zamanı anlatmak üzere -gAlır eki de kullanılır: al-galır, bar-galır.

Göktürkçedeki -sAr şart zarf-fiiline karşılık Karahanlıcada -sA şart eki vardır: kelme-se men, iç-se sen, ek-se, ur-sa-mız, sew-se-ler.

Karahanlı Türkçesinde gereklik kipi, -gU+ (kerek) kalıbıyla kurulur; şahıs ifadesi için şahıs zamirleri veya dönüşlülük zamiri (öz) kullanılır: öte-gü kerek men, sen ay-gu kerek, iwme-gü, bil-gü ol, ayd-gu öz.

Karahanlı Türkçesinin emir ekleri aşağıdaki gibidir.

Tek. 1. şh.

- -Ayl: ay-ayın, bir-eyin.
- -yln: sewme-yin, sözle-yin.
- -Ayl: ay-ayı, bir-eyi.
- -yl: yıra-yı, tüne-yi.
- -(A) y: kel-ey, tap-ay, öte-y.

Tek. 2. şh.

- -0: eşit, birme, kör, körme, yaılma.

Tek. 3. şh.

- -sU: art-su, bir-sü, yazıl-su, tiril-sü.
- -sUn: kel-sün, barma-sun, kıl-sun.

Çok. 1. şh.

- -Allm: bar-alım, kör-elim, kir-elim.
- -lım: okı-lım, sına-lım.

Çok. 2. şh.

- -]: yaşa-], boşa-]. -]lar: tut-u-]lar.

Çok. 3. şh.

- -sUIAr: öğren-süler, öğret-süler.
- -sUnIAr: bilme-sünler, körme-sünler.

Teklik 2. şahısta pekiştirme eki olarak -gıl ve -gln öğeleri de kullanılabilir: eşit-gil, bolma-gıl, keçür-gil; bol-gın, sözleme-gin. Yine pekiştirme amacıyla A ve İ ünleme edatları da kullanılmaktadır: tur-a, eg-e, kör-gil-e, yan-gıl-a, kılsunı, bolsunı, kelsüni.

Hikâye, rivayet, şart birleşik çekimlerinde er- fiilinin görülen, öğrenilen geçmiş zaman ve şart kipleri kullanılır: sewdim erdi, tiler erdi, turgay erdim, bilgey erdi], yatgalır erdi, ölsün

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

erdi; tiler ermiş, sewse ermiş; kördüm erse, buldu] erse, geçti erse, ölmüş erse, kılur erse sen; udır erdi] erse, ölür erdi erse.

Sıfat - Fiil

Karahanlı Türkçesinde geçmiş zaman sıfat-fiili için -DUK,-miş ekleri; geniş zaman sıfat-fiili için - Ar, (X) r, -mAz, -glı, -gAn ekleri; gelecek zaman sıfat-fiili için -gU, -DAçl ekleri kullanılır.

- -DUK: kirmedük (il), keldüküm, kılduku], içtükü], boldugunça, sunduku] (elig), togmaduk (teg), tidüdü] (üçün).
- -miş: aymış (söz), ökünmüş (kişi), bışmış (aş), bilmişig, birmişin, sözlemişke, birmişindin, tutmuşımça, yemiş (teg), kelmişinde (berü), kılmış (üçün).
- -Ar,-(X) r: akar (suw), buşar (öd), teprer (til), (sü) başlar (er), sewerim, kıluru], körerke, biliri] (üçün). -mAz: yanılmaz (kişi), körüşmez (yağı), sewmezic, tepremezi (üçün), katılmazda (aşnu).
- -gll: bakıglı (kişi), birigli (ugan), (iç taş) biligli, toguglı, buzuglı, yoritmaglı, körüglisi, yaratıglını, kaçıglıka.
- -gAn: törütgen (idi), keçürgen (idi), eşitgen (kişi), kelgen (iş), kılğan (er), kılğanka.
- -gU: kitgü (yir), kelgü (yol), sarıngu (böz), birmegü (ne]), bargu (öd), turgu (yir), kawuşgum, sözlegüsi, birgü]i, kelgümüzni, kelmegüsiz, kelgü (teg). -Daçl: (elig) tuttaçı, tegdeçi (ne]), (tirig) boldaçı, bildeçi (er), keldeçike, kıldaçı]ka.

Zarf - Fiil

Karahanlı Türkçesinde-A,-U,-p,-pAn,-mAdl (n), -gInça, -gAlı, -gUkA, -ArdA (-UrdA), -DUkTA, erken zarf-fiilleri bulunmaktadır.

- A: sewe (bak-), aça (ay-), yıga (tut-), katgura (kül-), adra seçe, (sewnü) küle.
- U: sewnü (tur-), (yir) kulaçlayu (yügür-), sayu atayu (biç-), yaranu (bil-), yorıyu turu, bilü bilmeyü.
- p: bilip (sözle-), mu]adıp (ay-), bilip (tur-), kelip (al-), yorıp (kir-), (kadgu) yutup (bar-), tilep (bul-).
- pAn: barupan, kelipen, öğrenipen, yatıpan (bir-).
- mAdl (n): bilmedin (yakın tut-), tınmadı (tezigin-), tapnumadın (bar-), ukmadın (ay-).
- glInçA: bolmagınça, ölmeginçe, sımagınça, körünginçe.
- gAlı: körgeli (kel-), ölgeli (tog-), turgalı (kal-), algalı (kel-), tuşgalı.
- gUkA: (ajun) itgüke (yol aç-), (alıp) birgüke (ne]i bol-), agguka, bulguka, yüdgüke.
- ArdA (-UrdA): çıkarda, bolurda, körürde, keserde.
- DUkDA: ayıttukta, tidükte, birdükünde.
- erken: (yir) erken, (tutmaz) erken, (teprer) erken.

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

Söz Varlığı

Dîvânü Lügati't-Türk'te yaklaşık olarak 8000 madde bulunmaktadır. Kâşgarlı Mahmud kullanılmayan sözlere almadığını, sadece kullanılan kelimeleri sözlüğüne aldığını belirtmiştir. Üstelik o dönemde Türkçeye girmiş bulunan ve gerek Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakayık'ta, gerek ilk Kur'an tercümelerinde örneklerine rastladığımız Arapça ve Farsça sözlere de Dîvân'da yer almamıştır. Kâşgarlı'nın sözlüğünde yabancı kökenli kelime olarak sınırlı sayıda Soğdakça, Moğolca ve Çince kelime vardır; bunlar da o dönemde Türkçe sayılan kelimelerdir. Kâşgarlı'daki kelimeler, esas itibarıyla, "Hakaniye" adı verilen ölçünlü dilin kelimeleridir. Ancak Kâşgarlı dönemin ağızlarını da eserinde yansıtmak istediğinden bazı sözlerin hangi Türk boylarına ait olduğunu da belirtmiştir. Oğuzlara ait olduğu belirtilen sözlerin sayısı 185'tir. Kıpçaklara ait 45, Çigillere ait 39, Argulara ait 36, Yağmalara ait 23 söz belirtilmiştir. Kençek, Tohsı, Suvar gibi ağızlara ait sözlerin sayısı daha azdır (Kaçalın: 1994, 448).

Tabii ki bu sayılar söz konusu ağızların toplam kelime sayısı demek değildir. Oğuz, Kıpçak vb. şekilde belirtilmemiş sözler ölçünlü dilde olduğu gibi, bu ağızlarda da var sayılmalıdır. Oğuzca olduğu belirtilen 185 kelime Oğuz ağzına özgüdür. İhmal ve unutmalar dışında yukarıdaki sayıları bu şekilde değerlendirmek gerekir.

Kutadgu Bilig'deki kelime sayısı 2861'dir. Gerek Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakayık'taki, gerek ilk Kur'an tercümelerindeki kelimelerin çoğu Dîvânü Lügati't-Türk'te de bulunan kelimelerdir. Kur'an tercümeleri, hukuk belgeleri, Dîvânü Lügati't-Türk, Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakayık'taki bütün kelimeleri toplayıp ortak olanları çıkararak Karahanlı Türkçesinin kelime hazinesi hakkında tahminî bir fikir edinmek mümkündür. 10.000'i aştığı muhakkak olan kelime sayısı, 11-12. yüzyıllar için önemli bir rakamdır. Bunların da büyük çoğunluğunun Türkçe kökenli olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakayık'tan rastgele derlenen aşağıdaki Arapça ve Farsça sözlere, daha 11. ve 12. yüzyıllarda Türk dilinde birçok alıntının bulunduğunu gösterir.

Arapça: #bid, aceb, #ciz, ad#vet, aded, #det, adl, amel, afv, ahd, bahil, bazı, bedel, bel#gat, ber#t, basal (soğan), bedi', bek#, cef#, cev#b, c#hil, cedel, cevr, cümle, du#, devlet, dünya#, delil, ecel, gaflet, hab#b, h#cet, har#m, hikmet, k#fir, kit#b, melik, r#hat, sabr, su#l, v#cib, vakt, vef#, z#hid, zahmet, zikr, ziy#de. Farsça: baht, bend, b#ğçe, bedbaht, ber#ber, bülend, c#n, cih#n, c#d, d#r#, derm#n, dil, d#st, düşm#n, ferişte, gevher, hergiz, hüner, kağaz, k#n, p#diş#h, pend, per#, r#ze, zer, zülf... Ancak Karahanlı Türkçesindeki alıntıları abartmamak ve söz varlığının çok büyük kısmının Türkçe kökenli olduğunu unutmamak lâzımdır. Somut ve temel kelimeler dışında pek çok soyut kelime ve kültür kavramı da Karahanlı dönemi dilinin söz varlığı arasındadır ve bu söz varlığının büyük kısmı bugünkü Türk lehçelerinde yaşamaya devam etmektedir.

Edebiyat Kutadgu Bilig

Kutadgu Bilig, İslâmî Türk edebiyatının bilinen ilk büyük eseridir. 6645 beyitten oluşan manzum bir siyasetnamedir. 11. yüzyılda Türkçenin bilim dili olarak kullanıldığını gösteren en büyük tanıktır. Kutadgu Bilig'in kelime anlamı mutlu olma bilgisi, terim anlamı siyaset bilgisidir. "Siyaset bilgisi" anlamı, eserin ön sözünde de vurgulanmıştır: "(Kitaba) Çinliler edebî'l-mülûk adını verdiler. Mâçin hükümdarlarının bilgeleri #yinü'l-memleke dediler. Maşrıklılar zînetü'l-ümer# diye ad koydular. İranlılar ş#hn#me-i Türkî adını vermişler;

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

bazıları ise pendn#me-i mülûk demişler. Turanlılar Kutadgu Bilig diye söylemişler". "Hükümdarların terbiyesi", "memleketin aynası", "emirlerin (beylerin) zineti"... anlamlarına gelen bütün bu adlandırmalar bugünkü "siyaset bilimi" kavramını ifade etmektedir. Eserin Türkçe adında siyasetle mutluluk arasında ilişki kurulması ilgi çekicidir. Bu ilişki, Türklerin, siyasetten insanların mutluluğunu anladığını gösterir.

Kutadgu Bilig'in yazarı Yusuf Has Hâcib hakkında, eserin başında yer alan mensur ve manzum önsözlerde kısa bilgiler vardır. Buna göre Yusuf Balasagunludur. Manzum önsözde Kuz Ordu adıyla geçen ve Karahanlıların yazlık merkezi olan Balasagun, bugünkü Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'in 50 km doğusundaki Tokmak şehri civarındadır. Bölgede hâlâ Karahanlılardan kalma bir minare (Burana) ve kümbetler bulunmaktadır. Yusuf eserinin, "Kit#b atı yörügin yime avuçgalıkın ayur" (Kitabın adını, anlamını ve yaşlılığını söyler) bölümünde Okır emdi altmış maşar kel tiyü (çağırır şimdi altmış bana gel diye) dediğine göre kitabı yazdığı sırada 55-59 yaşlarında olmalıdır. Eser 1069/1070'te yazıldığına göre Yusuf'un 1010/1015 yılları arasında doğduğunu tahmin edebiliriz.

Yusuf'un kendisini, eserinin ana kahramanlarından Ay Toldı ile özdeşleştirdiğini düşünebiliriz. Eserde Ay Toldı başka bir şehirde kendini yetiştirdikten sonra devletin merkezine gider ve hükümdar Kün Togdı'nın hizmetine girer. Yusuf'un da aynı şekilde Balasagun'da yetiştiği ve Kâşgar'a giderek Tavgaç Uluğ Buğra Han'ın hizmetine girdiği ön sözde belirtilmiştir: "... bu kit#bnı taşnNf kılıklı Balasagun mevludlug perhNz idisi er turur amm# bu kit#bnı Kaşgar ilinde tükel kılıp maşırık meliki Tavgaç Buğra Han üskiJe kigürmiş turur" (... bu kitabı yazan Balasagun doğumlu, takva sahibi bir kişidir; ancak bu kitabı Kaşgar ilinde tamamlayıp doğu [Karahanlı] hükümdarı Tavgaç Buğra Han katına sunmuştur.) Yusuf'un nasıl bir aileden geldiğini, nasıl bir eğitim gördüğünü Ay Toldı'ya bakarak tahmin etmek mümkündür. Ay Toldı, yumuşak huylu, akıllı, bilgili, düşünceli bir genç idi. Doğru ve yumuşak sözlüydü. Görenin gözünü kamaştırarak derecede yakışıklıydı. Her türlü erdemi (bilgi ve hüneri) öğrenmişti. Birçok erdemiyle kendisini memleketinin önde gelenlerinden sayıyor; fakat bir işe yaramadığını düşünüyordu. Bundan dolayı hükümdar katına gidip faydalı olmayı ve ondan ihsan almayı istedi. Gurbette sıkıntı çekmemek için yanına altın, gümüş, eşya ve mal aldı. Atını hazırlayıp yola çıktı. Zaman zaman mola vererek hükümdar şehrine ulaştı. Başlangıçta sıkıntı çekti, yüzü sarardı ve bir imarete geceledi. Sonunda çeşitli insanlarla tanışarak kendine bir ev tuttu ve Küsemiş adlı biri aracılığıyla hükümdarla tanıştı.

Buna göre Yusuf'un seçkin ve hatta zengin bir aileden geldiğini, iyi bir eğitim gördüğünü tahmin edebiliriz. Devrinin "erdemleri" olarak Arapçayı, Farsçayı, edebiyatlarına vâkıf olacak derecede öğrendiğini, dönemin belli başlı bilimlerinden haberdar olduğunu, yine o dönem insanları için aranan hünerlerden olan binicilik, döğüş sanatı, satranç gibi hünerlerde usta olduğunu düşünebiliriz. Hiç şüphesiz Balasagun'da Türkçeyi edebî dil olarak kullanan çevreler de vardı ve Yusuf Türkçede de usta idi. Yakışıklı bilgin ve şairin Kâşgar'da bir süre sıkıntı çektiği ve sonunda eserini, Doğu Karahanlı hükümdarı Tavgaç Uluğ Buğra Han'a sunduğu anlaşılıyor.

Manzum ön sözde Yusuf Has Hâcib'in özellikleri şöyle belirtilmiştir:

- Baka kör kit#bnı bu tirgen kişi
- Hünerlig er ermiş kişiler başı
- (Bak da gör kitabı yazan kişi)

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

- (Hünerli er imiş, kişiler başı.)
- Bu türlüğ fezâyil ukuşlar bile
- Ar#ste ol ermiş yorımış küle
- (O, türlü erdemler, akıllar ile)
- (Bezenmiş imiş, yaşamış sevinçle)
- Bütünlük me hurmet bu zuhdılg üze
- Sakınuk biliglig arıglıg oza
- (Güvenilir ve saygın zühdü ile,)
- (Müttaki, bilgili, temiz evvelâ.)
- Bu te#i turuglag kuz ordu ili
- Tüp aslı nesebdin yorımış tili
- (Yaşadığı yer Kuz Ordu ili,)
- (Asil kök ve nesepten gelmiş dili).

50 yaşlarında Kâşgar'a gelip Kutadgu Bilig'i tamamlayan ve hükümdara sunan Yusuf, erdem ve gayretinin neticesini almış; saraya has hâcib (başmâbeyinci) olarak tayin edilmiştir. Yusuf Has Hâcib'in bundan sonraki ömrünü devlet hizmetinde geçirdiği; akıllı, bilgili, erdem ve takva sahibi bir kişi olarak çevresinden saygı ve itibar gördüğü anlaşılmaktadır. Nitekim mensur ön sözde Melik Buğra Han'ın onu ululayıp has haciblik verdiği; "uluğ has hâcib" olarak Yusuf'un adının cihanda yayıldığı belirtilmiştir.

Kutadgu Bilig'in bugüne ulaşmış bulunan üç nüshası vardır: Herat, Mısır, Fergana nüshaları. Herat nüshası Şahruh Dönemi'nde, 17 Haziran 1439'da Herat'ta istinsah edilmiştir. Temürlülerin siyaset, kültür ve bilim şehirleri olan Herat ile Semerkant, 15. yüzyılın ilk yarısında dünyanın en büyük merkezleri durumundaydı. Türkler üç asırdan beri Arap harflerini kullanıyorlardı; fakat bazı eserleri bir ata yadigârı olan Uygur alfabesiyle istinsah etmek de bir moda hâline gelmişti.

15. yüzyılın ilk yarısında Türkistan'da âdeta bir rönesans yaşanıyordu. Hatta bu moda Osmanlıların Edirne sarayına dek etkisini göstermiş ve 2. Murad'ın oğlu şehzade Mehmed'e (Fatih Sultan Mehmed) Uygur harflerini öğretecek hocalar tutulmuştu. Kutadgu Bilig'in Herat nüshası, işte bu modanın tesiriyle Uygur harfleriyle istinsah edilmiştir. 15. yüzyılın 2. yarısında dünyanın güç, bilim, kültür merkezi Doğu Türklüğünden Batı Türklüğüne geçtikten sonra İstanbul'da da bu moda bir süre devam etmiş, Fatih'in ve 2. Bayezid'in saraylarında Uygur harfleriyle meşgul olan yazıcılar bulunmuştur. Bunlardan biri olan Şeyhzade Abdürrezzak Bahşı, Kutadgu Bilig'in Herat nüshasını Tokat üzerinden İstanbul'a getirtmiştir. Muhtemelen 16. yüzyılın ortalarından sonra İstanbul'da Uygur harflerini bilen kimse kalmamış ve bu eser bir tarafta unutulmuştur. Osmanlı tarihçisi Hammer 18. asrın son yıllarında bu eseri bulup Viyana'ya götürmüş ve bazı sayfaların kopyasını Paris'te bulunan Amedee Jaubert'e göndermiştir. Jaubert'in 1825'te Journal Asiatique'te yazdığı bir makale ile Kutadgu Bilig, bilim dünyası tarafından tanınmıştır. Bu nüsha hâlen Viyana'da Avusturya Devlet Kütüphanesi'ndedir. Mısır nüshası, 1374'ten önceki bir tarihte İzzeddin Aydemir adına Arap harfleriyle istinsah edilmiştir.

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

Çengiz'in torunu Batu Han'ın 1236-1241 arasındaki büyük Deşt-i Kıpçak ve Avrupa seferinde Mısır'a kaçan Kıpçak asker ve kumandanları, 1250'de Mısır'da Kıpçak Türk (Memlûk=Kölemen) devletini kurmuşlardı. Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı Osmanlı topraklarına kattığı 1518 yılına dek süren bu Türk devletinde yöneticilerin ve kumandanların çoğu Türk, fakat ahali büyük çoğunlukla Arap olduğundan halka Türkçeyi öğretmek üzere birçok sözlük ve gramer yazılmıştı. Yönetici ve kumandanlara Türkçe eserler de sunuluyordu. Kutadgu Bilig'in Mısır nüshası da Kıpçak Türk kumandanlarından Aydemir adına istinsah edilmiş bir kitaptı. Eserin yüzyıllarca Kahire'de kaldığı anlaşılıyor. Hidiv Kütüphanesi müdürü Moritz 1896'da kütüphaneyi düzenlerken bu nüshayı bodrum katında, yaprakları karışmış vaziyette bulmuştur. Nüsha hâlen Kahire'de, Mısır Devlet Kütüphanesindedir. Fergana nüshası 14. yüzyılın ilk yarısında Harezmi muhitinde Arap harfleriyle istinsah edilmiş olmalıdır.

Bu dönemde Batı Türkistan, Çağatay Hanlığı yönetimindeydi ve Kâşgar Türk kültür merkezi Harezmi'e kaymış bulunuyordu. Eser Batı Türkistan'da uzun asırlar boyunca özel kütüphanelerde kaldıktan sonra, Katanov'un asistanı Ahmet Zeki Velidi (Togan) tarafından 1913 yılında Fergana'da bulunmuş ve küçük bir yazıyla tanıtılmıştır. Fakat Birinci Dünya Harbi, Bolşevik ihtilâli ve Türkistan istiklâl mücadeleleri sırasında tekrar kayıplara karışan nüsha 1925 yılında, Özbek bilgini Fıtrat tarafından yeniden bulunmuştur. Nüsha bugün Taşkent'te bulunmaktadır. Görüldüğü üzere en eski nüsha olan Fergana nüshası dahi eserin yazılışından en az 200-250 yıl sonra istinsah edilmiştir. Mısır nüshası aşağı yukarı 300 yıl, Herat nüshası 370 yıl sonradır. Buna rağmen nüshalarda Karahanlı devri dil özellikleri önemli ölçüde korunmuştur.

Kutadgu Bilig, beyitler hâlinde yazılmış, mesnevî tarzında (her beyit kendi içinde) kafiyeleşmiş çok büyük bir eserdir. Ancak eserin sonundaki üç bölüm gazel tarzında kafiyeleşmiştir. Ayrıca eserin içine serpiştirilmiş 173 dörtlük vardır ki bunlar mani tarzında kafiyeleşmiştir. Kutadgu Bilig, Şark edebiyatının klâsik nazım birimlerinden mesnevî tarzında ve aruz vezniyle yazıldığı hâlde, beyit sonlarında tam ve zengin kafiyeden çok yarım kafiye kullanılmıştır. Redif ise çok azdır. Buna karşılık Eski Uygur şiirindeki mısra başı kafiyesi yer yer Kutadgu Bilig'de de görülür. Eser, Şehnâme vezni olan feûlün feûlün feûlün feûl kalıbıyla yazılmıştır. Sadece sondaki eklemelerden ilk ikisinde 4 feûlün kalıbı kullanılmıştır.

Kutadgu Bilig'in vezni, uzun süre araştırmacıları uğraştırmıştır. Bunun sebeplerinden biri eserde sık görülen aruz hataları (özellikle imale) ise önemli sebeplerden biri de kulağa devamlı olarak çarpan 6+5'lik hece ahengidir. Yarım kafiyeleriyle, hece ritmiyle ve zaman zaman görülen mani tarzındaki kafiye şemasıyla Kutadgu Bilig Türk halk şiiri ahengini de taşımaktadır. Eserdeki aruz hatalarını da abartmamak gerekir. Bir kere Kutadgu Bilig san'at amacıyla değil didaktik amaçla yazılmıştır. İkinci olarak bugün bize imale gibi görünen pek çok uzunluğun, o devirde Kâşgarlı Mahmud'un deyişle fasîh söyleyişe uygun olabileceği, yani aslî uzunluk olabileceği gözden uzak tutulmamalıdır.

Kutadgu Bilig,

Bayat atı birle sözüğ başladım

Törütgen, igidgen, keçürgen idim

(Tanrı adı ile söze başladım;)

(Yaratan, besleyen, bağışlayan rabbim.)

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

beytiyle başlamaktadır. Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i, Süleyman Çelebi'nin Mevlid'i (Allah adın zikir idelüm evvelâ) gibi birçok mesnevî, aşağı yukarı aynı kalıp sözle başlar. Kutadgu Bilig'in 33 beyitlik bu ilk bölümü "Tanrı Azze ve Celle Övgüsünü söyler." Yani bütün klâsik şark eserleri gibi Tanrı'ya hamd bölümüdür. 34. beyitle "Yalavaç (peygamber) Aleyhisselâm Övgüsü" başlar. 49. beyitle 62. beyit arası "Dört Sahâbenin Övgüsü"dür. 63. beyitle başlayan ve 124. beyte dek süren bölümün başlığı "Yaruk (parlak) Yaz (bahar) Faslı, Uluğ Buğra Han Ögdisin (övgüsünü) Ayur (söyler)" şeklindedir. Bu bölümün ilk 20 beyti san'atkârca tasvirlerin yer aldığı bir bahâriyedir.

Togardın ese keldi öjdün yili
Ajun itgüke açtı uştmah yolu
(Doğudan ese geldi bahar yeli,
(Dünya süslemeye açtı Cennet yolu.)
beytiyle başlayan bahariye,
Yagız yir yaşıl torku yüzke badı
Hitay arkışı yadı tavgaç edi
(Kara toprak, yeşil ipek büründü;)
(Hitay kervanı, Çin kumaşı sundu.)
Yazı tag kır oprı töşendi yadıp
İtindi kolu kaşı kök al kedip
(Ova, dağ, kır, vadi döşendi yayıp,)
(Süslendi vadi, yamaç, al yeşil giyip.)

gibi teşhis (kişileştirme) sanatının uygulandığı tasvirlerle devam eder. Şu beyitle kuşların ötüşü, kızların sevgililerini çağırışına benzetilir:

Ular kuş ünin tüzdi, ünder işin
Silig kız okır teg kö]ül birmişin
(Keklik sesini düzdü, ünler eşini,)
(Sanki güzel kız çağırır gönüldeşini.)

Aşağıdaki beyitte görüntü tasviriyle birlikte tekrarlanan k sesiyle, manzarayla ilgili sesler de kulağımıza dolur:

Ünin ötti keklik küler katgura
Kızıl agzı kan teg kaşı kapkara
(Öttü keklik, güler katıla katıla,)
(Kızıl ağızı kan gibi, kaş kapkara.)

Bahariyenin sonunda çok usta bir geçişle hükümdar övgüsü başlar: Dağ keçileriyle karacalar çiçekler üzerinde oynaşmakta, yaban sığırlarıyla geyikler kâh ağnanmakta, kâh zıplayıp koşuşmaktadır. Bu sırada gök kaşını çatıp gözünden yaşlar saçmağa başlar;

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

yağmura sevinen çiçekler yüzlerini yayıp gülerler. O zaman dünya kendi kendine şöyle bir bakar, gururlanır, sevinir; bezeklerine bakarak bana döner ve sözünü açar. "Bak, bu hakanın yüzünü görmedin mi? " der; "uyuyor idiyse kalk ve şimdi gözünü aç; işitmedinse, benden bu sözü işit. Binlerce yıldır dul idim, benzim solmuştu. Dul elbisesini attım ve beyaz kakım (kürk) giydim. Bezendim; ulu hakan kocam oldu. Dileğim buydu, şimdi canım feda olsun." O anda bulut güledi, nöbet davulu vurdu; şimşek çaktı ve hakan tuğunu çekti. Biri (şimşek) kından çıktı, uzanıp ülkeler alır; biri (gök gürlmesi), şan ve şöhreti âleme yayar.

Ajun tuttu Tabgaç Uluğ Buğra

Han Kutadsu atı birsü iki cihan

(Cihan tuttu Tavgaç Uluğ Buğra Han;)

(Kutlu olsun adı, verilsin iki cihan).

Böylece ustaca bir manevrayla bahar tasvirinden hükümdara geçiveren Yusuf Has Hâcib 123. beyte dek devrin hükümdarını över ve ona dua eder. 124-147. beyitler, yedi yıldız ile on iki burç hakkındadır. 148-161. beyitlerde insanoğlunun itibarının bilgi ve akılla olabileceği anlatılır. 162-191. beyitler dilin fayda ve zararları üzerinedir. 192. beyitten 230. beyte dek "Kitab İdisi (sahibi = Yusuf) Öz Özrin" söyler.

Yusuf Has Hâcib burada doğrudan doruya okuyucuya hitap etmekte ve ondan ricada bulunmaktadır. Ona göre dünyada bilgisiz ve anlayışsız kişi çoktur ve bunlar sayısı az olan akıllı insanlara düşmandır; onları kıskanırlar. "Ben cahilin dilini bilmem" diyor Yusuf, "sözlerimi bilgili insanlara söylüyorum", yani bu kitabı bilgili olanlara yazıyorum." "Bilgisiz ile hiç sözüm yok benim; ey bilge kişi ben senin hizmetkârınım. Sana dönüyor ve özrümü bildiriyorum: Söz söyleyen her zaman yanılabilir; anlayışlı insan onu işitince onarıp düzeltir. Söz, deve burnu gibi halkalıdır; nereye çekilirse oraya gider."

Yusuf Has Hâcib böylece okuyucudan özür dileyerek daha baştan onlardan anlayış beklediğini ifade ettikten sonra 230-286. beyitler arasında "iyilik kılmak", 287-349. beyitler arasında "bilgi ve akıl" konularını işler. 350. beyitle başlayan bölüm kitabın adını, mahiyetini anlatır ve şairin yaşlılığına döner. Yusuf gençlik günlerini anar, kitabı bitirmek için Tanrı'dan kendisine güç vermesini ve günahlarının bağışlanmasını diler. Kitabın adını, okuyana kut (baht) versin ve elini tutsun diye

"Kutadgu Bilig" koydum, der. Sonra kitabın kahramanlarını ve temsil ettiklerini kavramları sayar. Buna göre eserdeki kahramanlar ve temsil ettikleri kavramlar şunlardır.

1. Kün Togdı: köni törü (doğru kanun = adalet)
2. Ay Toldı: kut (baht)
3. Ögdülmiş: ukuş (anlayış, idrak, akıl)
4. Odogurmuş: akıbet.

Şairin yaşlılığını anlattığı kısım, edebiyatımızın ilk yaşnamesi (yaş şiiri) gibidir:

Kimi] kırkta keçse tiriglik yılı

Esenleşti erke yigitlik tili

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

(Kimin kırkı geçse ömrünün yılı,)
(Veda eder ona gençliğin dili.)
Tegürdi ma]a elgin elig yaşım
Kugu kıldı kuzgun tüsi teg başım
(Değirdi bana elini elli yaş;)
(Kuzgun tüyüydü, kuğuya döndü baş.)
Okır emdi altmış ma]ar kel tiyü
Busug bolmasa bardım emdi naru
(Çağırır şimdi altmış bana gel diye,)
(Ecel pususu yoksa, vardım oraya.)
Kimi] yaşı altmış tüketse sakış
Tatıg bardı andın yayı boldı kış
(Kimin yaşında tükenirse altmış,)
(Tadı gider onun, yazı olur kış.)

"Söz Başı-Kün Togdı Ilig Üze" (Kün Toğdı Han Hakkında) başlığı ile 398. beyitten itibaren asıl konuya girilir. 6520. beyitte sona eren asıl bölümün şekli, muhtevası ve işlenişi şöyle anlatılabilir:

Adaleti temsil eden Kün Togdı, hükümdar; bahtı temsil eden Ay Toldı vezirdir. Aklın temsilcisi Ögdülmiş vezirin oğlu, akıbetin temsilcisi Ogdurmuş ise Ögdülmiş'in arkadaşıdır. Konu, Kün Togdı'nın tasviri ile başlar. Kün Togdı, adı ve kutu belli, cihanda ün tutmuş bir hükümdar idi. İşi doğru, hâl ve hareketleri düzgün idi. Dili doğru ve güvenilir, gözü gönlü baydı. Bilgili, anlayışlı ve uyanık bir beydi. Kötü için ateş, düşman için kahredici idi. Kahraman ve yiğitti. Bu vasıfları onu gündend güne yüceltmişti. Kün Togdı, bir gün yalnız başına otururken bunalır; beylik işinin büyük iş olduğunu düşünür ve işleri yürütecek, içini dışını anlayacak, akıllı, bilgili, işbilir, hâl ve hareketleri düzgün, dili ve gönlü doğru, sadık bir yardımcısı olmasını ister. Öte yanda Ay Toldı adlı zeki bir kişi vardı. Akıllı, anlayışlı, bilgili, hareketleri sakın, yüzü güzel, sözü yumuşaktı; her türlü erdemi öğrenmişti. "Ben burada niçin kuru kuruya yürüyorum; hükümdara gidip hizmet edeyim" diyerek hazırlık gördü ve atına binip yollara düştü. Hükümdar şehrine geldiği zaman konaklayacak bir yer bulamayıp bir imarete geceledi. Bir süre gariplik çekti. Sonra bazı kişilerle tanışarak bir oda tuttu. Nihayet Küsemış adlı bir kişi onu hâcibe götürdü; hâcib de Kün Togdı'ya takdim etti.

581. beyitte Ay Toldı, hükümdarla tanışır. 581-1157. beyitler, hükümdar Kün Togdı ile onun hizmetine girmiş bulunan Ay Toldı'nın karşılıklı konuşmalarıyla geçer. Bölümün sonunda Ay Toldı ölümcül bir hastalığa yakalanır.

1158-1314. beyitler Ay Toldı ile oğlu Ögdülmiş'in konuşmaları, daha çok Ay Toldı'nın öğütleridir.

1342-1495. beyitler Ay Toldı'nın hükümdara yazılı vasiyetidir; vasiyetin sonunda oğlu Ögdülmiş'i ona emanet eder. Yazısını bitirince kâğıdı dürüp bağlar, elini uzatıp oğluna verir, hükümdara götürmesini ister (1496-1498). Oğluna son sözlerini söyleyerek onu

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

kucaklar (1499-1510).

Közin kökke tikti kötürdi elig
Şeh#det bile kesti teprer tilig
(Gözünü göğe dikti, kaldırdı elini,)
(Kelime-i şeh#detle kesti dilini.)
Yaruk can üzüldi tünerdi küni
Bayat adı birle kesildi tını
(Parlak can koptu, gece oldu gündüzü,)
(Tanrı adı ile kesildi nefesi.)
Edizlik tiledi süzük can turug
Uçup bardı can kaldı kalbüd kurug
(Yücelik diledi süzgün can duru,)
(Uçup gitti can, kaldı beden kuru.)
Bolup togmaduk teg yitip bardı can
Ajunda atı kaldı belgü nişan.
(Olup doğmamış gibi yitip gitti can,)
(Cihanda adı kaldı belge, nişan.)

Ay Toldı'nın ölümünden sonra hükümdar Ögdülmiş'in sorumluluğunu üzerine alır. Ögdülmiş yetişkin olunca hükümdarın hizmetine girer.

1581-3186. beyitler Kün Togdı ile Ögdülmiş arasındaki konuşmalarla geçer. Sonunda hükümdar Ögdülmiş'ten kendisi gibi bir kişi daha bulmasını ister. O da hükümdara inzivada yaşayan Odgurmış'ı tavsiye eder. 3187. beyitten itibaren hükümdar Odgurmış'a bir mektup yazar ve Ögdülmiş vasıtasıyla gönderir.

3302-3712. beyitler Ögdülmiş ile Odgurmış'ın karşılıklı konuşmalarıdır. 3713. beyitten başlayarak bu defa Odgurmış, hükümdara mektup yazar ve Ögdülmiş'le gönderir. Hükümdar'la Ögdülmiş arasındaki konuşmalardan (3842-3895) sonra hükümdar Odgurmış'a ikinci bir mektup yazar (3896-3940). Mektubu yine Ögdülmiş götürür. 3960-4030. beyitler arasında Odgurmış ile Ögdülmiş konuşurlar; sonunda Odgurmış beylere nasıl hizmet edileceğini sorar. 4031. beyitten itibaren Ögdülmiş, beylere nasıl hizmet edileceğini; saray mensuplarına, avama; bilgin, doktor, şair vb. çeşitli meslek mensuplarına nasıl davranılacağını, aile efradıyla ilişkilerin nasıl olacağını, yemek adabını Odgurmış'a anlatır. Buna karşılık Odgurmış da 4680. beyitten başlayarak Tanrı'ya kulluk etmeyi anlatır ve hükümdardan kendisini bağışlamasını diler (4871). Ögdülmiş tekrar dönerek durumu hükümdara anlatır. Hükümdar onu dinledikten sonra üçüncü defa Ögdülmiş'i Odgurmış'a gönderir; sonunda Odgurmış razı olarak hükümdarın davetine icabet eder (4934-5030).

Hükümdar Kün Togdı ile Odgurmış'ın konuşmaları 5031-5438. beyitler arasında yer alır; konuşma bittikten sonra Odgurmış tekrar dağdaki inzivasına döner. 5455-5667. beyitler arasında yine Kün Togdı ile Ögdülmiş'in konuşmaları vardır. Sonunda Ögdülmiş geçmiş

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

günlerine acıyıp tövbe etmek diler ve Odgurmuş'a gitmek üzere hükümdardan izin ister. 5685-5821. Beyitlerde Ögdülmiş ile Odgurmuş karşılıklı konuşur. 5831-5937. beyitler arasında tekrar Ögdülmiş ile hükümdarın karşılıklı konuşmaları vardır. 5953-6195. beyitler arasında Odgurmuş'un hastalanıp Ögdülmiş'i çağırması ve ikisinin konuşmalarıyla geçer. Ögdülmiş vedalaşıp tekrar hükümdara gelir; hükümdarla karşılıklı konuşmaları 6227-6282. beyitler arasında yer alır. Ögdülmiş tekrar Odgurmuş'u görmeye gider; fakat artık Odgurmuş ölmüştür. Ögdülmiş yas tutar, hükümdar baş sağlığı diler ve tekrar hükümdarla Ögdülmiş'in konuşmaları görülür (6299-6419). Ögdülmiş hükümdarın uzun yaşamasını, sevenlerinin çok olmasını, yerinin genişlemesini dileyerek sözünü bitirir. "Yer öpüp çıkar, atına binerek evine gider. Evine girip yemeğini yer ve yatıp dinlenir. Ertesi gün tekrar kalkıp işinin başına gider; konuşur, öğüt verir, iş görür. Gönül ve dilini daima düz tutarak iş yapar; bütün eğriler düzgün hâle gelir. Cihan düzene sokulur; hayır dua artar; günleri iyi dualar içinde mutlulukla geçer" (6420-6424).

Sonunda Olar bardı kaldı edgü atı

Yitip bargu ermez atı hurmeti.

(Onlar gitti, geride kaldı iyi adları;)

(Yitip gitmeyecek ad ve hürmetleri.)

Hükümdarla Ögdülmiş böylece yaşayıp gitmişler; eğri işleri düzeltip dünyayı düzene koymuşlar, halkın duası ile mutlu bir ömür sürmüşler, sonra da gitmişler; iyi adları insanlığa yadigâr kalmış, edasıyla sona eren hikâyeden sonra sözü Yusuf Has Hâcib alır; 6426-6520. beyitler arasında düşüncelerini söyler: Bu dünya kimseye kalmamıştır; saraylar, bağlar, bahçeler yok olup gitmiştir; zalimler, kan dökücüler toprak altına girmiştir; mal mülk yığınlar iki arşın bezle gömülmüştür. Onun için sabırlı olup şükretmek en iyisidir.

Yusuf daha sonra zamaneden şikâyet eder, her şeyin bozulduğundan yakınır. Sonunda 462 (1069-1070) yılında kitabı bitirdiğini söyler; okuyucudan kendisine dua etmesini diler; günâhlarını bağışlaması için Tanrıya yalvarır ve kitabı bitirir.

6521-6645. beyitler arasında gazel tarzında kafiyelenmiş üç ek vardır. Birincisi gençlik dönemine acıma ve yaşlılık; ikincisi zamanenin bozukluğu, dostların cefası hakkındadır. Üçüncü ilâvede, Yusuf Has Hâcib kendi kendine öğüt verir.

Görüldüğü gibi Kutadgu Bilig'in temel yapısı manzum hikâye şeklindedir: Dünyaya hükmeden, fakat yalnızlıktan sıkılan ve akıllı, işbilir bir yardımcı arayan bir hükümdar (Kün Togdı); buna karşılık kendisini çok iyi yetiştirmiş, akıllı, erdemli Ay Toldı. Bulunduğu yerde bir işe yaramadığını düşünen Ay Toldı, başkente giderek hükümdarın hizmetine girer; ona kut, adalet, dil hakkında düşüncelerini uzun uzun anlatır. Ölümçül bir hastalığa yakalanınca hükümdara bir mektup yazarak oğlu Ögdülmiş'i ona emanet eder. Ay Toldı'nın ölümünden sonra Kün Togdı, Ögdülmiş'i oğlu yerine koyup yetişmesini sağlar, daha sonra hizmetine alır. Hizmeti sırasında Ögdülmiş Kün Togdı'ya, hükümdarlık, vezirlik, kumandanlık, has hâciblik, elçilik vb. konularda düşüncelerini uzun uzun anlatır. Sonunda hükümdar Ögdülmiş'ten kendisi gibi bir kişi daha bulmasını ister; o da inzivada yaşayan Odgurmuş'u tavsiye eder. Hükümdar mektupla ve Ögdülmiş aracılığıyla birkaç kez Odgurmuş'u çağırmasına rağmen Odgurmuş inzivasından ayrılıp dünya işlerine karışmak istemez. Sonunda razı olup gelir ve hükümdarla uzun uzun konuşarak tekrar inzivasına çekilir. Ögdülmiş ile hükümdarın konuşmaları devam eder, bu arada Odgurmuş ölür; onun yasını tutarlar. Hikâye, Ögdülmiş'in işini yapmaya devam ettiğini, mutlu bir ömür

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

sürdüğünü, dünyanın düzene girdiğini anlatan beyitlerle sona erer. Hikâyenin asıl sonu böyledir; ancak son beyitte "onlar gitti, geride iyi adları kaldı." denilerek nihayet Ögdülmiş'le Kün Togdı'nın da öldükleri belirtilir.

Eserde alt yapıyı teşkil eden bu manzum hikâye, kitabın büyük kısmını içine alan karşılıklı konuşmalar dolayısıyla tiyatro görünümü kazanır. Gerçekten de olaylarla ilgili geçişler birkaç cümleyle seyirciye anlatılırsa eserin geri kalan bölümü bir tiyatro şeklinde sahneye konulabilecek özelliktedir. Bu bakımdan Kutadgu Bilig'e, Türk Edebiyatı'nın ilk tiyatro eseri denilebilir. Kutadgu Bilig'den önce yazıldığı kabul edilen Burkancı (Budist) Uygurlara ait Maytrisimit de tiyatro görünümünde olmakla beraber, Maytrisimit'in Toharcadan tercüme edildiği göz önünde bulundurularak Kutadgu Bilig'in ilk tiyatro eseri sayılması doğru olur. Eserin kahramanları, adalet, kut (baht) gibi kavramları temsil ettiğine göre Kutadgu Bilig'in temsilî (allegorik) bir eser olduğunu da söyleyebiliriz. Bütün yapı özelliklerini dikkate alarak Kutadgu Bilig'i "alt yapısı hikâye, üst yapısı tiyatro tarzında kurulmuş allegorik, manzum bir mesnevî" şeklinde tanımlamak mümkündür. Eserin ilmî neşir ve tercümesini yapan Reşit Rahmeti Arat'ın bu konudaki hükmü şöyledir: "Eser, şâirin intihap etmiş olduğu yarı hikâye ve yarı temsil tarzında, arada hareketi hazırlayıcı ve izah edici monologlar ve canlı tabiat tasvirleriyle süslenmiş olan sahneleri ile, bütün olarak, öyle mükemmel bir üslûp ve mimarî içine yerleştirilmiştir ki, bu malzemeye başka ne gibi şekil verilebileceğini düşünmek bile güçtür." (Arat 1947, XXVI).

Kutadgu Bilig'in ana temi "ideal insan"dır. Arat'a göre eser "... insana her iki dünyada, tam mânası ile, kutlu olmak için lâzım olan yolu göstermek maksadı ile, kaleme alınmış bir eserdir. Birbiri ile çok sıkı bağlı olan ferd, cemiyet ve devlet hayatının ideal bir şekilde tanzimi için lâzım olan zihniyet, bilgi ve faziletlerin ne olduğu ve bunların ne şekilde elde edileceği ve nasıl kullanılacağı üzerinde" durur (Arat 1947, XXV).

Yusuf Has Hâcib'in ideal insanı, "bütün kötü vasıflardan arınmış ve iyi huylarla bezenmiş bir insandır. Allaha sıkı sıkıya bağlı, takva sahibi bir mü'mindir. Zamanının bütün ilim ve hünelerini öğrenmiş bir âlim ve hakîmdir. Bütün alfabeleri ve dilleri bildiği gibi şiir, belâgat, hesap, hendese, tıp, he'yet vb. ilimlere vâkıf; okçuluk, avcılık, satranç vb. hünere sahiptir. Adaletten ve doğruluktan şaşmaz; ağır başlı ve alçak gönüllüdür. Hırsızlık yapmaz, yalan söylemez, içki içmez, dedikodu etmez. Son derece cömert ve iyilikseverdir. Etrafındaki insanlara merhametli ve insafî davranır. Âdet ve an'anelere, görgü kurallarına uygun hareket eder." (Ercilasun 1985, 132-133).

"İdeal insan" ana temi eserde monoton bir tasvirle verilmez. Eserin tiyatro yapısına uygun olarak karşılıklı konuşmalar içinde verilir. Kahramanların çeşitli konular hakkındaki karşılıklı soru ve cevapları, sonuç olarak "ideal insan" tipini ortaya koyar. Kün Togdı-Ay Toldı, Kün Togdı-Ögdülmiş, Ögdülmiş-Odgurmuş, Kün Togdı-Odgurmuş arasındaki soru ve cevaplarla işlenen konular şunlardır:

Kün Togdı-Ay Toldı: Kut (baht), adalet, dil. Ögdülmiş-Kün Togdı: Ukuş (akıl, anlayış); hükümdar, vezir, kumandan, has hâcib (başmabeyinci), kapıcılar başı, elçi, devlet sekreteri, hazinedar, saray aşçı başısı, hayvan yetiştiricilerinin hangi niteliklere sahip olması gerektiği; devlet görevinde çalışanların hükümdar üzerindeki hakları, ülkenin nasıl yönetilmesi gerektiği. Odgurmuş-Ögdülmiş: Dünyanın ayıpları; dünyayı ve ahireti kazanmak; beylere hizmet etmenin kuralları; saraydaki göreliler, halk, peygamber soyundan gelenler, bilginler, doktorlar, efsuncular, rüya tabircileri, müneccimler, şairler, çiftçiler, esnaf ve tüccarlar, hayvancılar, zanaatkârlar, yoksullar ile ilişkilerin nasıl olması

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

gerektiği; evlenilecek hanımdaki nitelikler; çocuk eğitimi; evde çalışanlara nasıl davranılması gerektiği; yemek ve yemeğe çağırma adabı; öbür dünyaya hazırlık; iyiliğe iyilikle, insanlığa insanlıkla mukabele etme. Kün Togdı-Odgurmuş: Selâmlaşma, beyin sözünde durması, iyilik, dış görünüşe aldanmamak, Odgurmuş'ın hükümdara çeşitli öğütleri.

Kutadgu Bilig'in şekil ve muhtevasını daha somut olarak göstermek için karşılıklı konuşmalardan birkaç örnek vermek uygun olacaktır. Ay Toldı su'#li iligke (Hükümdara Ay Toldı'nın sorusu):

Bu Ay Toldı aydı eşittim muni

Takı bir sözüüm bar ayu bir anı

(Bu Ay Toldı dedi, işittim bunu,)

(Daha bir sözüüm var, cevapla onu.)

Bu edgü kayu ol neteg ol özi

Negü teg bolur edgü kılık tözi

(Bu iyilik nedir, nasıldır özü;)

(Neye benzer iyiliğin mahiyeti?)

İlig cev#bı Ay Toldıka

(Hükümdarın Ay Toldı'ya cevabı):

İlig aydı edgü bu kılık ya]ı

Tusulur bolur halkka asgı ö]i

(Hakan dedi, şudur özellikleri:)

(Faydalıdır; halka vardır yararı.)

Tözü halkka barça kılur edgülük

Yana minnet urmaz kişike külük

(Bütün halka hep kılar iyilik;)

(Fakat minneti kişiye vurmaz yük.)

Öz asgın tilemez kişike asıg

Birür ol asıgdın bu kolmaz yanıg

(Menfaat dilemez, insana fayda)

(Verir; o faydadan karşılık beklemez.) 854-858

Görüldüğü gibi yöneticilerin ve devlet görevlilerinin sahip olması gereken nitelikler yanında, halkın görevleri, çeşitli meslek mensuplarıyla ilişkiler de ayrıntılı bir şekilde Kutadgu Bilig'de anlatılmıştır. Böylece eser siyaset bilimi, sosyoloji, halkla ilişkiler gibi modern sosyal bilimlerin konularını işlemek suretiyle ideal insan tipini ortaya koymuştur. Eserin muhtevası ve bu muhtevayı ortaya koymak için tercih edilen biçim (form), şairin üslûbunu da belirlemiştir. Buna göre olayların anlatıldığı bölümlerde tahkiye, karşılıklı konuşmaların yer aldığı bölümlerde mükâleme (diyalog) ve hikmet (öğüt) üslûbu kullanılmıştır. Yusuf Has Hâcib'in araya girdiği bölümlerde de hikmet üslûbu hâkimdir. Bu üç ana üslûbun dışında

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

yer yer tasvir üslûbuna da başvurulmuştur.

Ay Toldı'nın hükümdar hizmetine girmek için başkente gidişini anlatan şu bölüm tahkiye üslûbunun tipik bir örneğidir:

Evindin turup çıktı keldi berü
Bir ança yoriyu bir ança turu
(Evinden kalkıp çıktı, düştü yola;)
(Bazen yürüdü, bazen verdi mola.)
Kelip tegdi ilig turur orduka
Ögi kö]li kolmuş tilek arzuka
(Gelip ulaştı hânın durduğu şehre,)
(Canıgönülden dilediği yere.)
Kirip kend içinde tiledi tüşün
Tüşün bulmadı kör tarudı ajun
(Girip kentte aradı inecek yer,)
(Yer bulamayınca dünya geldi dar.)
Mu]adtı muyanlıkta tüşti barıp
Kiçe yattı anda tünedi serip
(Bunaldı, imarete indi gidip,)
(Yatıp orda geceledi sabredip.) 486-489

Hükümdarla Ögdülmiş'in konuştuğu şu parçada ise mükâleme üslûbunun tipik bir örneğini görürüz:

İlig bir kün ündedi ögdülmişig
Ayur aytayın söz sen ay bilmişig
(Bir gün çağırdı Ögdülmiş'i hakan.)
(Dedi ben sorayım, sen söyle ne biliyorsan.)
Etöz yitti end#mka baksa kör er
Tatıg buldı barça öz ülgün tirer
(Vücut yetince endama, baksa er,)
(Tat bulur ve kendi payını derer.)
Kö]ül tatgı ne ol bu köz tatgı ne
Bu iki tatıgdın özüm ülgı ne
(Gönül tadı nedir, göz tadı nedir?)
(Bu iki tattan özümün payı nedir?)
Yanut birdi ögdülmiş aydı tatıg

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

Kö]ül arzu kolsa bekürtse katıg
(Yanıt verdi Ögdülmiş, dedi tat gelir,)
(Arzusunu sağlam tutarsa gönül.)
Sevitmiş yüzün körse közke tatıg
Kö]ül arzusın bulsa özke tatıg
(Sevgili yüzü görölse göze tat,)
(Gönül arzusunu bulsa öze tat.)
Yana aydı ilig ay ögdülmiş ay
Seviglig niş#nı negü ermiş ay
(Yine sordu han: Ey Ögdülmiş söyle!)
(Sevgili nişanı ne imiş, söyle!)
Sever men tiyü barça da'vN kılur
Bu da'vNka ma'nN negü teg bolur
(Severim diye herkes iddia eder;)
(Bu iddiaya delil nedir, deyiver.)
Yanut birdi ögdülmiş aydı bolur
Sevüg yüzke baksa severin bilür
(Yanıt verdi Ögdülmiş, dedi olur;)
(Seven yüze baksa sevdiğini bilir.)
Kamug ne]ke örtüg bolur baksa köz
Kö]ülke yok örtüg munı bilgü öz
(Her şeyde örtü olur göz için,)
(Yalnız gönüle örtü yok, bilinsin.)
Sever sevmezın öz bileyin tise
Kö]ülke baka körgü bilgey basa
(Sevip sevmediğini bileyim desen)
(Gönüle bakar, sonra bilirsın sen.)1889-1898.

Odgurmuş'ın Ögdülmiş'e öğüt verdiği şu beyitlerde hikmet üslûbunu buluruz:

Köni bol yitürme könilik yolın
Bu yol iltge arzu tilekke bilin
(Doğru ol, yitirme doğruluk yolunu;)
(Bu yol iletir arzu dileğe, bil bunu!)
Bağırsak bolun barça tınlıg üze
Tapug kıl bayatka kö]ül til tüze
(Şefkatli ol ey kardeş, her canlıya;)

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

(Hizmet kıl gönülle, dille Tanrı'ya.)

Sakinç kısğa tutgıl tapug kıl uzun

İverde amul bol buşarda tüzün

(Derdi kısa tut, hizmeti uzun kıl;)

(İvme, sakın ol, öfkelenme, ol asil!)

Ölümüg unıtma itigil kılın

Özülni unıtma tüp aslı] bilin

(Ölümü unıtma, hazırlığını kıl;)

(Özünü unıtma, kök aslını bil!) 6088-6091

Yusuf Has Hâcib, san'atkârlık kudretini, tasvire başvurduğu yerlerde gösterir. Kitabın başlarında yer alan tasvir üslûbunun hâkim olduğu "bahâriye" bölümü "Türk pastoral şiiri"nin en güzel örnekleri arasında yer almaya lâyıktır. Bahar yelinin esmesiyle beyaz karlar erimiş, dünya cennet gibi güzelleşmeye başlamıştır. Kurumuş ağaçlar yemyeşil donanmış; sarı, pembe, mor, kırmızı çiçeklerle bezenmiştir. Sanki Çin'den gelen kervanlar yeşil ipekten kumaşlarla kara toprağı örtmüşlerdir. Ovalar, kırlar, vadiler, dağlar ve yamaçlar al yeşil elbiselerini giymiş gibidirler. Bin bir çeşit çiçek âdeta gülümseyen yüzler gibi açılmıştır. Sabâ yeli onların kokusunu her tarafa yaymış, yeryüzü misküamber kokusuyla dolmuştur." (Ercilasun 1985,135).

Yusuf Has Hâcib kendi dönemindeki ideal yönetim, toplum ve insan anlayışını eserine yansıtmıştır. Ancak bu anlayış Yusuf'un süzgecinden geçerek tamamıyla özgün bir biçim ve kalıp içinde okuyucuya sunulmuştur. Dolayısıyla Yusuf Has Hâcib'i sadece bir şair veya siyasetname yazarı olarak değerlendirmek doğru değildir; o, 11. yüzyıl Karahanlı Türk çevresinin seçkin bir düşünürüdür. Onun fikir kaynakları, araştırmacıları çok meşgul eden konulardan biridir. Kutadgu Bilig'in öncelikle, eskiden beri devam etmekte olan Türk devlet ve siyaset anlayışını yansıttığı muhakkaktır.

Türk hukuk tarihi açısından Kutadgu Bilig'i inceleyen Sadri Maksudi Arsal, eserin ilmî yayını yapan Reşit Rahmeti Arat, eserin Türk kültür tarihi içindeki yerini araştıran İbrahim Kafesoğlu ve Kutadgu Bilig'e dayanarak Karahanlı devlet teşkilâtını inceleyen Reşat Genç bu görüştedir. Gerçekten de kendilerinden sık sık alıntılar yapılan Türk hanı, Türk buyruğu, Ötüken begi, İla begi, il kend begi, Yagma begi, Uç Ordu hanı vb. devlet yöneticileri, Yusuf Has Hâcib'in asıl kaynaklarının bunlar olduğunu açıkça göstermektedir. Sözleri aktarılan yöneticilerin adlarının belirtilmemiş olması daha da ilgi çekicidir. Demek ki bu sözlerde ifadesini bulan düşünceler, Yusuf Has Hâcib'in Türk çevresi ve döneminin genel kabul gören anonim düşünceleridir. Hatta çok defa sözleri aktarılan kimseler daha da belirsizdirler: Ajun tutguçı, ajun ilçisi, bodun başçısı, ilçi beg, böğü beg, törü bilmiş er. Unvanlardan Türk oldukları anlaşılan bu belirsiz yöneticilerin o devirdeki Türk anlayış ve düşüncelerini temsil ettikleri muhakkaktır. "Vecize" diyebileceğimiz bu sözlerin yanında mesel terimiyle sık sık atasözlerinin de kullanıldığını belirtelim. Ayrıca Kutadgu Bilig'de Kün Togdı tarafından temsil edilen "köni törü" kavramı, Ay Toldı tarafından temsil edilen "kut" kavramı ve Ögdülmüş tarafından temsil edilen "ukuş" kavramı, Göktürk bengü taşlarının da temel kavramlarıdır. Anıtlarda hükümdarın "bilge" olması gerektiği (ukuş), "kut"u olduğu için ölecek milleti dirilttiği, her şeyden önce "il"i tutup "törü"yü düzenlediği sık

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

sık belirtilir. Bu da gösteriyor ki Kutadgu Bilig'in üç temel kavramı ile Orhun anıtlarının temel kavramları aynıdır. Ayrıca "alp"lik da her iki eserde önem verilen kavramlardan biridir. Ancak Kutadgu Bilig'in Odgurmış'ça temsil edilen dördüncü kavramı "akıbet" İslâmî bir kavramdır. İslâma ve Ön Asya medeniyetine ait başka kavram ve fikirlerin de Kutadgu Bilig'e yansıdığı şüphesizdir. "Geçmiş günlerine acıyıp tövbe etmek", "iyiliğe iyilikle mukabele etmek", "sakınuk" (takva sahibi) olmak, Odgurmış'ın seçtiği hayat tarzı olan "inziva" gibi düşünceler tabii ki Müslümanlıktan ve Müslümanlığın yayıldığı yerleşik medeniyetlerden esere yansımıştır.

Kutadgu Bilig'in 4513-4526. beyitleri arasında belirtilen "kadını evden çıkarmamak, yeme ve içmede erkekler arasına katmamak, kapıyı kapatıp yabancı erkekleri evden uzak tutmak" gibi düşüncelerin tarihî Türk töresine uymadığı açıktır. Kadın konusunda eski Türk tavrını yansıtan Dede Korkut'ta tam tersine yabandan bir erkek gelse kadın onu ağırlayıp yedirip içirmek zorundadır.

Eserde Farabî ve İbni Sina tesirleri ve onlar yoluyla gelen Eflâtun ve Aristo tesirleri de araştırılmıştır. Halil İnalçık ise Kutadgu Bilig'deki Türk izleri yanında Hint-İran tesirlerini de incelemiştir. Kutadgu Bilig'de İslâm ve Ön Asya çevresinden gelen tesirler bulunmakla beraber bunları abartmamak gerekir. Yönetim anlayışının ve yöneticilerde bulunması gereken niteliklerin çoğunlukla Türk anlayışını yansıttığı muhakkaktır.

Eserdeki üç temel kavramın Orhun bengü taşlarındaki temel kavramlarla örtüştüğünü tekrar hatırlarsak bu iddianın mübalâgalı olmadığını anlarız. Kutadgu Bilig, birçok ifade tarzları, kalıp sözler bakımından da bengü taşlarla karşılaştırılabilir.

Bu kul kü] at adgır bu yir suv kamug
İligdin tegip açtı devlet kapug
(Kul carıye, at aygır, yer su hepsi;)
(Hakandan geldi, açtı devlet kapısı.) (5781)
Yulug kıl a]ar emdi c#nı] teni]
Udıp yatma tün kün işin kıl anı]
(Feda et ona canını, tenini;)
(Uyuma gece gündüz, yap onun işini.) (5793)
Bayat birmişin halk tıdumaz küçün
Yagız yir yaşıl kök tirilse öçün
(Tanrı'nın verdiği halk alamaz zorla;)
(Kara yer, mavi gök derilse de öçle.) (1800)

beyitlerindeki kul kün, yir suv, udıp yatma tün kün, yagız yir yaşıl kök vb. ifade kalıpları küçük farklarla bengü taşlarda da vardır.

Bu kök tırgüki ol könilik törü
Törü artasa kök turumaz örü
(Şu gögün direğidir doğru töre,)

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

(Töre bozulsa gök duramaz ayakta.)

beytinde ifade edilen fikir; bengü taşlarda geçen "üze te]ri basmasar asra yir telinmeser, Türk bodun ilijin törüjin kim artadı udaçı erti" (Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini töreni kim boza bilecekti?) cümlesindeki fikirle aynıdır.

Kutadgu Bilig Karahanlı Dönemi'nin ölçünlü (standart) Türkçesi ile yazılmıştır. Eserin mensur ön sözünde dönemin ölçünlü dili için "Buğra Han tili" (manzum ön sözde "han tili") terimi kullanılmıştır. Ön sözün meçhul yazarı şöyle diyor: ÇNn ü M#çNn #limleri ve hakNmleri kamug ittif#k boldılar kim maşırık vil#yetinde kamug Türkist#n illerinde Bugra Han tilinçe Türk lugatinçe bu kit#bdın yakşırak hergiz kim erse tasnNf kılmadı (Çin ve Mâçin âlim ve bilgelerinin hepsi ittifak ederler ki doğu vilâyetinde, bütün Türkistan ellerinde Buğra Han dilinde, Türk lisanında bu kitaptan daha iyisini asla kimse yazmadı.)

Görüldüğü üzere devrin ölçünlü dili "Buğra Han dili" terimiyle anlatılmakta, fakat dilin genel adı "Türk lugati (dili)" olarak geçmektedir. Önsöz yazarı manzum ön sözde kendi dilini "Türkçe" olarak adlandırmıştır: Bu Türkçe koşuglar (şiiirler) tüzettim sa]a. Yusuf Has Hâcib de kendi dilini "Türkçe" olarak adlandırır:

Keyik tagı kördüm bu türkçe sözüg

Anı akru tuttum yakurdum ara

(Geyik gibi gördüm bu Türkçe sözü,)

(Onu yavaşça tuttum ve yaklaştırdım.) (6617)

Yusuf Has Hâcib eserini "Türkçe" yazdığını belirtmiş, fakat kullandığı alfabeden bahsetmemiştir. Bu yüzden Kutadgu Bilig'in asıl nüshasının hangi alfabeyle yazıldığı tartışılmıştır. Reşit Rahmeti Arat "Kutadgu Bilig'in hükümdara takdim edilen asıl nüshasının uygur harfleri ile yazılmış olduğunu kabûl etmek, şimdilik, daha doğru olur." diyor (Arat 1947, XXXII).

Gerçekten de aynı yıllarda eserini yazmış olan Kâşgarlı Mahmud'un "Bütün Türk dillerinde kullanılan harfler on sekizdir. Türk yazısı bu harflerle yazılır." diyerek Uygur harflerinin listesini vermesi (DLT I, 1941: 8), bu fikri kabul etmeye bizi mecbur bırakıyor. Üstelik Kâşgarlı Uygur harfleri ve yazısı hakkında bazı bilgiler verdikten sonra "Kâşgar'dan Yukarı Çin'e dek, çepçevre bütün Türk ülkelerinde hakanların ve sultanların yarlıgları, mektupları eskiden beri-bu yazı ile yazılagelmiştir." diyerek Uygur yazısının o yıllarda bütün Türk ülkelerinde yaygın şekilde kullanıldığını da açıkça belirtiyor (DLT I, 1941: 10).

Türkçe için Arap harflerinin 11. yüzyılda kullanıldığını gösteren belgeler bulunmasına rağmen bu kullanımın 12. yüzyılda yaygınlaştığını düşünebiliriz. Arat, eldeki nüshaların dayandığı nüshanın ise Arap harfli olduğunu düşünmektedir (Arat 1947, XXXII). Biz manzum ön sözdeki

Kit#bdın eşitgen bilür uş anı

Okıgan bitigen ukumaz munı

(Kitabı işiten bilir işte onu,)

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

(Okuyan, yazan anlayamaz bunu.)

beytine dayanarak ilk nüsha gibi, manzum önsözü yazarın elinde bulunan nüshanın da Uygur harfli olduğunu düşünmekteyiz. O sırada Uygur harfleri çoğunluk tarafından unutulmuştur; dolayısıyla kitabı işiten anlar ama okuyan anlayamaz; daha doğrusu okumak istese de okuyamaz. Bu dönemin de 12. yy'ın 2. veya 13. yy'ın 1. yarısı olduğunu düşünürüz.

Karahanlılar Dönemi'nden çok az eser bugüne ulaşmıştır. Buna karşılık Kutadgu Bilig üç nüsha ile bugüne ulaşmış, hatta Ankara'daki eski bir yazmada ve Saraycık'ta bulunan bir küp üzerinde bazı beyitlerine rastlanmıştır. Bu durum, onun Türk dünyasında yaygın bir eser olarak çok okunmuş olduğunu gösterir. Mensur önsözdeki "Bu kitap hangi padişaha, hangi iklimle ulaştı ise o illerin bilgeleri ve âlimleri kabul edip her biri bir türlü ad verdiler." ifadesinden de eserin yaygınlığı, özellikle hükümdarlar katındaki itibarı açıkça anlaşılmaktadır. Kitaba ayrı ayrı ad veren ülkeler, mensur ve manzum ön sözde Çin, Mâçin, Maşrik (Doğu), İran, Turan şeklinde sayılmaktadır. "Çin ve Mâçin" ile o zamanki Türk dünyasının en doğu bölgeleri kastedilmektedir. Elimizdeki nüshalardan birinin Herat'ta yazılıp İstanbul'a getirilmiş olması, birinin Fergana'da, üçüncüsünün ise Kahire'de bulunması da Türkistan'dan Mısır'a ve İstanbul'a ulaşan bir coğrafyayı işaret etmektedir. Eldeki nüshaların 14 ve 15. yüzyıllara ait olması da esere gösterilen ilginin 15. yüzyıl sonlarına dek sürdüğünü göstermektedir. 11. yüzyılın ikinci yarısında yazılan Kutadgu Bilig, 400 yıl boyunca bütün Türk dünyasında sürekli ilgi görmüş, 16. yüzyıldan itibaren unutulmuştur. 1825'teki ilk tanıtımını bir yana bırakırsak Vambery'nin 1870'teki kitabından itibaren Kutadgu Bilig'in tekrar bilim dünyasının sürekli ilgisine mazhar olduğunu; Doğu Türkistan'da dahi ilmî yayınının yapıldığını ve son yıllarda bağımsız Türk cumhuriyetlerinin tamamında neşredildiğini görmekteyiz. Böylece uluğ Has Hâcib Yusuf'un, eserinin sonunda belirttiği dilek yerini bulmuştur. Yusuf şöyle diyor:

Tilim sözledi söz bitidi elig
Ölür bu elig til ay kıkı silig
(Dilim söyledi, el ise yazdı söz;)
(Ölür el ile dil ey huyu temiz!)

Elig til niş#nı munu bu bitig
Sa]a kodtum emdi bitip ay tetig
(El ve dilin nişanı işte bu eser;)
(Yazıp sana bıraktım ey zeki er!)

Unıtma mini ay okıglı tirig
Özüm düny# kodsı töşense yirig
(Unutma beni ey okuyucu er!)

(Dünyayı koysam, üstüme döşense yer.)

Yusuf'un üstüne toprak döşeneli 900 yılı geçti; fakat onun dilinin ve elinin nişanı olan kitap Kâşgar'dan İstanbul'a kadar hâlâ bütün Türklerin elinde.

Divânü Lügati't-Türk

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

Dîvânü Lügati't-Türk, Türkçenin bilinen ilk sözlüğüdür. Kâşgarlı Mhamud bin Hüseyin bin Muhammed tarafından 1072 Ocağında yazılmaya başlanmış, 1077 Ocağında bitirilmiştir. Mahmud eserini, Abbasî halifesi Muhammedü'l-Muktedî bi-Emrillâh'ın oğlu Ebü'l-Kasım Abdullah'a sunmuştur. Eserin malzemesi Türk dünyasından toplanmış, Bağdat'ta kitap hâline getirilmiştir. Eserin tam adı "Kitâbü Dîvânü Lügati't-Türk"tür; "Türk dillerini toplayan kitap" demektir. Kâşgarlı Mahmud, döneminin ölçünlü (standart) dilinin sözlüğünü yazmakla birlikte çeşitli Türk boylarının ağızlarına da yer vermiştir. Bu bakımdan eserine "Türk lügati (Türk dili)" yerine "Türk lüg#ti (Türk dilleri)" demiştir. Buradaki "diller"den maksat ağızlardır: Oğuzların dili, Kıpçakların dili, Arguların dili. "Dil" kelimesi bugün de bu anlamda kullanılmaktadır: İstanbul'un dili, Muğla'nın dili, Erzurum'un dili. Hatta farklı kullanım ve üslûp özelliklerini belirtmek üzere Peyami Safa'nın dili, Tanpınar'ın dili gibi anlatımlara da başvurulur. İşte Kâşgarlı Mahmud'un "lüg#t (diller)" terimini tercih etmesinin sebebi budur. Nitekim Amerika'daki yayınında da eserin adı "Compendium of Turkic Dialects (Türk Şiveleri Lugati) " olarak verilmiştir.

Kâşgarlı Mahmud'un Karahanlı Hanedanı'na mensup bir şehzade olması kuvvetle muhtemeldir. Babası Hüseyin Çağrı Tigin 1056-1057 yıllarından önce Barsgan emiri idi. Eserinin Barsgan maddesinde Kâşgarlı, "Bu şehir, Mahmud'un babasının şehridir." kaydını düşmüştür (DLT İİİ 1941: 417-418). Babasının babası Muhammed Buğra Han 1056-1057 yıllarında Kâşgar'da Doğu Karahanlı hükümdarı idi ve 1057'de yerini Hüseyin Çağrı'ya bırakmıştı. Bu yıllarda Kâşgar'da çok şiddetli taht kavgaları görülür. Kâşgarlı Mahmud'un dedesi Muhammed Buğra Han'ın ikinci karısı, ailenin bütün fertlerini öldürterek kendi oğlu İbrahim'i tahta çıkardı; fakat İbrahim de hanedanın başka bir üyesi tarafından öldürüldü (Merçil 2000, 25). Bu hadiseler sırasında Kâşgarlı Mahmud'un babası Hüseyin Çağrı'nın da öldürüldüğünü ve 1057-1059 yılları arasında Mahmud'un Kâşgar'dan kaçtığını tahmin etmek mümkündür.

Mahmud Türk ellerini bir süre dolaştıktan sonra Bağdat'a gitmiş olmalıdır. Malazgirt Savaşı sırasında onun Bağdat'ta olduğu ve eserinin hazırlıklarıyla meşgul bulunduğu düşünülebilir. 26 Ağustos 1071'de Malazgirt'te Bizans'ı bozguna uğratan Selçuklu Türkleri, dünyanın bir numaralı gücü hâline gelmişler; bütün Ön Asya ve Orta Asya'ya hâkim olmuşlardı. Mahmud'un eserini, bu siyasî üstünlüğün şuurunda olarak yazdığı, Araplara önemli mevkilere gelmek için Türkçe öğrenmelerini tasviye etmesinden ve Tanrı'nın, dünyanın idare yularını Türklerin eline verdiğini belirtmesinden açıkça bellidir. Standart dilin dışında en çok Oğuzların ağızına yer vermesi ve diğer Türk kollarının boylarını saymazken Oğuzların 22 (bilâhare 24) boyunu damgalarıyla beraber sayması da bu siyasî üstünlük dolayısı iledir.

Mahmud'un dedesi Muhammed Buğra Han, Yusuf Kadir Han'ın oğludur. O da Harun Hasan Kılıç Buğra Han veya Ebü'l-Hasan Ali vasıtasıyla Satuk Buğra Han'ın oğlu Baytaş'a bağlanmaktadır.

Bu durumda Kâşgarlı Mahmud, Satuk Buğra Han'ın 6. veya 7. göbekten torunudur. Son yıllarda Kâşgar yakınlarında Mahmud'un mezarının bulunduğu ileri sürülmüştür (Mutiy-Osmanov, 1984). Eğer bu doğru ise 1077'den sonra Mahmud'un Kâşgar'a döndüğü ve orada öldüğü kabul edilebilir. Bu sırada Kâşgar tahtında Tavgaç Uluğ Buğra Kara Han Ebû Ali Hasan bin Arslan Süleyman Han oturmaktadır ki bu hükümdar, Yusuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig'i sunduğu hükümdardır. Onun uzun hükümdarlık döneminde "Kâşgar, ardi arası kesilmeyen mücâdeleden bıkmış âlim ve mütefekkirler için, arzu edilen bir huzûr diyarı sayılmış olabilir" (Arat 1947, XVIII).

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

Bilim ve dile çok önem veren Balasagunlu Yusuf'un da uluğ has hâcib olduğu bu dönemde Mahmud'un Kâşgar'a rahatça geldiği ve sarayda bir hanedan üyesi olmaktan çok bir bilim adamı olarak itibar gördüğü tahmin edilebilir. Kâşgar'da bulunan mezar gerçekten Mahmud'a ait ise onun Balasagunlu Yusuf'la tanışıp görüşmüş olması gerekir. Ancak bu tanışma her ikisi de eserlerini yazdıktan sonra olmuştur.

Kâşgarlı Mahmud sadece bir sözlük yazarı değildir. Sözlüğünde belirttiğine göre o, Cevâhirü'n- Nahv fî Lügati't-Türk (Türk dilinin gramer cevherleri) adlı bir de gramer yazmıştı. Ancak bu gramer bugüne dek bulunamamıştır. Sözlükte verilen bilgilere bakınca Kâşgarlı'yı sadece bir sözlükçü ve gramerci olarak nitelemenin de yeterli olmadığı anlaşılır. O aynı zamanda bir dialektolog (ağız araştırmacısı), etnolog ve halk edebiyatı araştırmacısıdır. 11. yüzyılın bu çok yönlü Türkoloğunu Radloff haklı olarak "Türkolojinin babası" saymıştır. Kâşgarlı Mahmud'un Türkçe ve Arapça yanında Farsçayı da iyi bildiğini; başta coğrafya, tarih ve din bilimleri olmak üzere döneminin başlıca ilimlerinden haberdar olduğunu düşünebiliriz. Kâşgarlı Mahmud, eserinin mukaddimesinde kendisini ve yaptığı işi şöyle anlatıyor: "Ben onların en uz dillisi, en açık anlatanı, akılca en incesi, soyca en köklüsü, en iyi kargı kullananı olduğum hâlde onların şarlarını, çöllerini baştan başa dolaştım. Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma, Kırgız boylarının dillerini, kafiyetlerini belliyerek fayadalandım; öyle ki, bende onlardan her boyun dili, en iyi yolda yerleşmiştir. Ben onları en iyi surette sıralamış, en iyi bir düzenle düzenlemiştir" (DLT I, 1941: 4).

Görüldüğü gibi Kâşgarlı kendi niteliklerinin farkındadır. Kendisini ölçünlü (standart) dili en iyi bilen birisi olarak nitelemekte ve Türk dünyasını dolaşarak birçok boyun dilini öğrendiğini ifade etmektedir. Kâşgarlı Mahmud aynı zamanda bilinçli bir Türkçüdür. Eserinin Türk maddesinde "Yüce Tanrı 'benim bir ordum vardır, ona Türk adını verdim, onları doğuda yerleştirdim. Bir ulusa kızsarsam Türkleri, o ulus üzerine musallat kılarım' diyor" şeklindeki kutsî hadisi aktardıktan sonra Kâşgarlı şöyle devam ediyor: "İşte bu, Türkler için bütün insanlara karşı bir üstünlüktür. Çünkü, Tanrı onlara ad vermeyi kendi üzerine almıştır; onları yeryüzünün en yüksek yerinde, havası en temiz ülkelerinde yerleştirmiş ve onlara 'kendi ordum' demiştir. Bununla beraber Türklerde güzellik, sevimlilik, tatlılık, edep, büyükleri ağırlamak, sözünü yerine getirmek, sâdelik, öğünmemek, yiğitlik, mertlik gibi öğülmeye değer, sayısız iyilikler görülmektedir" (DLT I, 1941: 351-352). Eserinin girişinde de, birkaç cümlelik Tanrı'ya övgü ve peygambere dua kısmından hemen sonra Kâşgarlı şöyle diyor: "İmdi, bundan sonra Muhammed oğlu Hüseyin, Hüseyin oğlu Mahmud der ki: 'Tanrının devlet güneşini Türk burçlarında doğdurmuş olduğunu ve onların milkleri üzerinde göklerin bütün teğrelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm. Tanrı onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne ilbay kıldı. Zamanımızın hakanlarını onlardan çıkardı; dünya milletlerinin idare yularını onların ellerine verdi; onları herkese üstün eyledi; kendilerini hak üzere kuvvetlendirdi. Onlarla birlikte çalışanı, onlardan yana olanı aziz kıldı ve Türkler yüzünden onları her dileklerine erişirdi; bu kimseleri kötülerin-ayak takımının-şerrinden korudu. Okları dokunmaktan korunabilmek için, akılı olana düşen şey, bu adamların tuttuğu yolu tutmak oldu. Derdini dinletebilmek ve Türklerin gönlünü almak için onların dilleriyle konuşmaktan başka yol yoktur" (DLT I, 1941: 3-4).

Türklerin üstün bir millet olduğuna ve pek çok üstün nitelikler taşıdığına dair bu düşünceler Mahmud'un nasıl bir Türkçü olduğunu açıkça gösterdiği gibi dönemin gerçekçi bir görünüşünü de yansıtmaktadır.

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

Dîvânü Lügati't-Türk'ün tek yazması vardır; Ali Emirî Efendi tarafından İstanbul'da Beyazıt Camii yanındaki bir sahafta, 1917 yılında bulunmuştur. Hâlen, Emirî Efendi'nin bağışladığı kitaplarla kurulmuş bulunan, İstanbul'un Fatih semtindeki Millet Kütüphanesi'ndedir. Yazma, Sâveli Muhammed bin Ebî Bekr ibni Ebi'l-Feth tarafından 1266'da Şam'da tamamlanmıştır.

Dîvânü Lügati't-Türk, Türkçeden Arapçaya bir sözlüktür. Türkçe sözlerin Arapça karşılıkları verildikten sonra mutlaka kelimelerin içinde bulunduğu bir örnek cümle verilir. Örnekler sık sık bir atasözü veya bir dördlük de olabilmektedir. Daha sonra örneğin Arapça karşılığı yazılır. Eğer madde başı olan kelime Türk kişi veya boy adlarından biri ise ayrıca açıklamalar yapılır. Özel adlar dışındaki önemli kelimeler için de bazen açıklamalar yapılmıştır. Madde başı fiil ise "aldı, yazdı" şeklinde bilinen geçmiş zamanın teklik 3. şahsında verilir. Örnek ve Arapça anlam bittikten sonra fiilin geniş zamanı ile mastarı (alur- almak, yazar-yazmak) mutlaka yazılır. Bunun sebebi, geniş zaman ekinin, bugün olduğu gibi o zaman da kurula bağlanamaması (almak'ta-ur, fakat yazmak'ta -ar eki); mastar ekindeki kaf veya kef harfi vasıtasıyla fiilin kalın veya ince olduğunun belirtilmek istenmesidir. Tabii ki eserde, bugünkü sözlük düzenlemesinde olduğu gibi madde başları alt alta sıralanmamış; yeni madde başı, önceki maddenin bittiği yere yazılmıştır. Bu durumda okuyucunun maddeyi rahatça görebilmesi için madde başının üstü kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Türkçe örneklerin üstünde de kırmızı çizgi vardır. Örnek cümleleri ve açıklamalarıyla Dîvânü Lügati't-Türk modern ve ansiklopedik bir sözlük gibidir.

Kâşgarlı Mahmud yer yer gramer açıklamaları da yapar. O kadar ki bu açıklamalar bir araya getirilse, eksik de olsa, küçük bir Karahanlı Türkçesi grameri elde edilebilir. Ayrıca çeşitli Türk boylarının ağızları hakkında verilen bilgiler, dönemin diyalektolojisine dair genel bir fikir edinilmesini sağlar.

Eser Araplara Türkçe öğretmek maksadıyla yazılmıştır. Bunun için eserin mukaddimesi ve açıklamaları hep Arapçadır. Yine bunu için madde başları, Arap sözlükçülük geleneğine göre sıralanmıştır. Türkçe kelimeler Arapça kelime sınıflandırmalarına (hemzeli, salim, şeddeli, üçlü, dördlü vb.) ve vezinlere göre tasarlanarak (söz gelişi yazdı, fa'İN vezninde) aynı vezindeki kelimeler bir başlık altında toplanmış; kendi içlerinde ise alfabe sırasına konulmuştur. Bir Arabın yararlanabileceği bu düzenden bir Türk kolay kolay yararlanamaz. Bunun için eserin modern yayınlarında Lâtin alfabesi sırasına göre dizinler yapılmıştır.

Dîvânü Lügati't-Türk'te kelimelerin örnekleri olarak kullanılan şiirler, Karahanlı Devri'ne ait küçük bir antoloji oluşturur. Şiirlerin tamamı 764 mısradır. Özellikle koşma tarzı halk şiirinin pek çok örneği vardır. Eser antoloji olarak hazırlanmadığı, bir sözlük olduğu için şiirler hiçbir zaman bütün olarak görülmezler. Sözlüğün gereği olarak kelimelere örnek diye verilirler ve dolayısıyla ya bir dördlük ya bir beyit şeklinde karşımıza çıkarlar. Ancak dördlüklerin son mısraındaki ortak kafiye ve konu birliği, aynı şiirin, eserin farklı yerlerindeki dördlüklerini bir araya getirmemize imkân sağlar. Araştırmacılar bu yolla eserdeki bentleri bir araya getirmişler ve eksik parçaları bulunsa da şiirleri bütün olarak görmemizi sağlamışlardır (Brockelmann 1920; Stebleva 1971; Ercilasun 1985; Tekin 1989). Bunlar arasında 14 dördlükten oluşan uzun savaş ve bahar şiirleri de vardır. Dîvânü Lügati't-Türk'teki şiirlerde en çok işlenen konular sırasıyla savaş ve bahardır. Savaş sahneleri ve bahara ait manzaralar yoğun birkaç dördlük içinde, çok canlı tasvirler hâlinde yansıtılır. Aşağıdaki dördlüklerde erlerin durumları ve savaşın kanlı sahneleri çok canlıdır:

Eren arıg örpeşür

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

Öçin kekin irteşür
Sakal tutup tartışur
Köksi ara ot tüter (I-230)
Erler yaman kabarır,
(Öçle kinle bakışır,
Sakal tutup çekişir,
Göğüslerden ateş tüter.)
Öpkem kelip ogradım
Arslanlayu kükredim
Alplar başın togradım
Emdi meni kim tutar (I-125)
(Öfkem gelip uğradım,
Arslan gibi kükredim,
Alplar başını doğradım,
Şimdi beni kim tutar?)
Kanı akıp yuşuldu
Kabı kamug teşildi
Ölüg bile koşuldu
Togmış küni uş batar (II-128)
Kanı akıp fışkırıldı,
Bedeni hep deşildi
Ölülerle koşuldu
Doğmuş güneşi batar

Budist Uygurlar üzerine yapılan ve başarıyla sonuçlanan akın bir zafername gibidir:

Kimi içre oldurup
İla suvın keçtimiz
Uygur tapa başlanıp
Mıjlak ilin açtımız (III-235)
(Gemi içre oturup
İli suyunu geçtik;
Uygurlara yönelip
Mınglak elini açtık.)
Tünle bile bastımız
Tegme ya]ak bustımız

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

Kesmelerin kestimiz
Mıjlak erin biçtimiz (I-434)
Geceleyin bastık,
Her tarafa pustuk,
At perçemini kestik,
Mınglak erini biçtik.
Keljizleyü aktımız
Kendler üze çıktımız
Furhan evin yıktımız
Burhan üze sıçtıımız, (I-343)
Seller gibi aktık,
Kentler üstüne çıktık,
Buda evini yıktık,
Burkan üstüne sıçtıık.

Yabakular üzerine yapılan akını anlatan şiirin aşağıdaki dörtlükleri varsağı havasındadır:

Tünle bile köçelim
Yamar suvın keçelim
Terjük suvın içelim
Yuvka yağı ovulsun (II-5)
Gece ile göçelim,
Yamar suyunu geçelim,
Kaynak sudan içelim,
Yufka düşman didilsin.
Kıkırıp atıg kemşelim
Kalkan süjün çumşalım
Kaynap yana yumşalım
Katgı yağı yuvılsun (I-441)
Haykırıp at sürelim,
Kalkan, süngü vuralım,
Kaynayıp yumşayalım,
Katı düşman incelsin.
Terge alıp egrelim
Attın tüşüp yügrelim
Arslanlayu kükrelim

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

Küçi anın kevilsün (II-13)

Çepçevre kuşatalım,
Attan inip koşuşalım,
Arslan gibi kükreyelim,
Onun gücü gevşesin.

Aşağıya aldığımız dörtlüklerde çok canlı bir bahar tasviri göze çarpar.

Kulan tükel komıttı
Arkar sukak yumıttı
Yaylag tapa emitti
Tizig turup segrışür (I-214)
Kulanlar hepsi coştı,
Sığın geyik topladı,
Yayla taraf koşuştu,
Sıra sıra zıplanır.
Alın töpü yaşardı
Urut otın yaşurdu
Kölni] suvın küşerdi
Sığır buka mü]reşür (II-79)
Dağ tepeler yeşerdi,
Kuru otlar gizlendi,
Gölün suyu kabardı,
Sığır boğa böğrüşür.
Yagmur yagıp saçıldı
Türlüg çeçek suçıldı
Yinçü kabı açıldı
Çından yıpar yugruşur (II-122)
Yağmur yağıp saçıldı,
Türlü çiçek soyuldu,
İnci kabı açıldı,
Misküamber karışır.
Tegme çeçek üküldi
Bukuklanıp büküldi
Tügsin tügün tügüldi
Yargalı mat yörkeşür (I-437)

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

Her bir çiçek yığıldı,
Tomurcuklar büküldü,
Düğüm düğüm düğüldü,
Açılmak için sarmaşır.
Tümen çiçek tizildi
Bükünden ol yazıldı
Üküş yatıp üzeldi
Yırde kopa adrışur (I-233)
Bin bir çiçek dizildi,
Tomurcuklar açıldı,
Pek çok yatıp sıkıldı,
Yerden kopup ayrışır.

Dîvânü Lügati't-Türk'teki bu bahar tasviri, aşağıya bazı beyitlerini aldığımız Kutadgu Bilig'deki bahar tasvirine çok benzer. Bu benzerlik aynı çağda, aynı coğrafyada yaşayan, aynı milletin fertlerinin, benzer manzaralar karşısındaki benzer duygulanış ve tavır alışlarının tabîî sonucudur.

Kurumuş yıgaçlar tonandı yaşıl
Bezendi yipün al sarıg kök kızıl (67)
(Kurumuş ağaçlar donandı yeşil,)
(Bezendi mor, al, sarı, yeşil, kızıl.)
Tümen tü çiçekler yazıldı küle
Yıpar toldı kâfur ajun yıd bile (70)
(On birlerce çiçek gülerek yayıldı,)
(Dünya misk ve kâfur kokusuyla doldu.)
Elik külmiz oynar çiçekler üze
Sıgun muygak agnar yorır tip keze (79)
(Keçi, karaca oynar çiçeklerde;)
(Sığır, geyik ağnanıp durur yerde.)
Kalık kaşı tüzdi közi yaş saçar
Çiçek yazdı yüz kör küler katgurar (80)
(Gök kaşını çattı, gözü yaş saçar;)
(Çiçek açtı yüz, katılarak güler.)

Dîvânü Lügati't-Türk'ün çeşitli dörtlüklerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulan aşağıdaki şiirde eski bozkır yaşayışından bir kesitin canlandırıldığı bir av ve eğlence partisi vardır; belki de av mevsimindeki bir âdet canlandırılmaktadır:

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

Yigitlerig işlatu
Yıgaç yemiş ırgatu
Kulan keyik avlatu
Badram kılıp avnalım (I-263)
Yiğitleri işletip,
Meyva yemiş toplatıp,
Kulan geyik avlatıp,
Bayram kılıp avunalım.
Çagrı birip kuşlatu
Taygan ıdıp tışlatu
Tilki to]uz taşlatu
Erdem bile öglelim (II-243)
Doğan verip kuşlatıp,
Tazı koşturup dişletip,
Tilki domuz taşlatıp
Hüner ile övünelim.
İvrık başı kazlayu
Sagrak tolu közleyü
Sakinç kodı kizleyü
Tün kün bile sevelim (I-100)
İbrik başı kaz gibi,
Kadeh dolu göz gibi,
Kaygı saklı, giz gibi,
Gece gündüz sevelim.
Ottuz içip kıkralım
Yokar kopup segrelim
Arslanlayu kükrelim
Kaçtı sakınç sevelim (I-142)
Otuz içip haykırılım,
Ayağa kalkıp zıplayalım,
Arslan gibi kükreyelim,
Gitti kaygı, sevelim.

Yukarıda örneklerini gördüğümüz hamasî ve pastoral şiirler Dîvânü Lügati't-Türk'te çoğunluktadır. Az da olsa lirik dörtlükler de vardır. Aşağıdaki dörtlüklerden birinde bir güzelin tasviri, diğerinde canlı bir aşk sahnesi görülür:

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

Bulnar mini ulas köz
Kara me]iz kızıl yüz
Andın tamar tükel töz
Bulnap yana ol kaçar (I-60)
Yakar beni o baygın göz,
O kara ben, o güzel yüz,
Tavırları pek soylu kız
Tutsak edip yine kaçar.
kö]lüm a]ar kaynayu
İçtin a]ar onayu
Keldi ma]a boynayu
Oynap meni argarur I-225)
Gönlüm ona kaynıyor,
İçten içe oynuyor,
Geldi, boyun kırıyor;
Oynaşıp beni yoruyor.

Dîvânü Lügati't-Türk'te dokuz dörtlüğü bulunan Alp Er To]a sagusu, Türk destanının belki de en eski parçası ve edebiyatımızın en eski ağıtıdır:

Alp Er To]a öldi mü
Esiz Ajun kaldı mu
Ödlek öçin aldı mu
Emdi yürek yırtılır (I-41)
Alp Er Tonga öldü mü,
Yaman dünya kaldı mı,
Felek öcün aldı mı
Artık yürek yırtılır.
Ödleg yararag közetti
Ogrı tuzak uzattı
Begler begin azıttı
Kaçsa kalı kurtulur (II-233)
Felek fırsat gözetti,
Gizli tuzak uzattı,
Beyler beyin şaşırıttı,
Kaçsa nasıl kurtulur?
Ulşıp eren börleyü

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

Yırtıp yaka urlayı
Sıkırıp üni yırlayı
Sıgtap közi örtülür (I-188)
Uluştı erler kurt gibi,
Yırtıp yaka, hüngürdedi,
Yükseltip avaz, yırladı,
Feryattan gözler örtülür.
Begler atın argurup
Kadgı anı turgurup
Me]zi yüzi sargarıp
Körküm a]ar türtülür (I-486)
Beyler at koşturuyor,
Kaygu gelip durduruyor,
Beniz yüz sararıyor,
Sanki safran sürtülür.
kö]lüm için örtedi,
Yatmış başıg kartadı
Keçmiş ödüg irtedi
Tün kün keçip irtelür (I-245)
Gönlüm içini yaktı,
Yatmış yarayı kaşadı,
Geçmiş günü aradı,
Geçmiş günler aranır.

Dîvânü Lügati't-Türk'te beyitler hâlindeki şiirler azdır. Bunların çoğunluğu hikemî beyitlerdir. Pastoral, lirik ve hamasî beyitler de vardır. Konusu itibariyle aynı şiirin parçaları olan aşağıdaki üç beyit terken katuna (kraliçeye) yazılmış bir kasideye benzemektedir:

Terken katun kutı]a tegür mendin koşug
Aygıl sizi] tapugçı ötnür ya]ı tapug (I-376)
(Sultan hatun hazretlerine ilet benden bu şiiri;)
(De ki, sizin kulunuz arz eder kulluğunu.)
Tutçı yagar bulıtı altun tamar arıg
Aksa anı] akını kandı meni] kanıg (I-376)
(Devamlı akar bulutu, som altın yağdırır.)
(Yağsa onun yağmuru, sevincimi kandırır.)
Urmış ajun busugin kılmış anı balıg

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

Em sem a]ar tilenip sizde bulur yakıg (I-407)

(Kurmuş felek pusuyu, vurmuş ona yarayı,)

(Yarasına ilâç aradı, sizde buldu çareyi.)

Dörtlükler hâlindeki şiirler hece vezniyle yazılmıştır. Çoğunluğu 4+3 duraklı, 7 hecelidir. Bazı dörtlüklerse 4+4 duraklı, 8 hecelidir. 6 ve 5 heceli dörtlükler de vardır, fakat çok azdır. 4. mısralarındaki ortak kafiyelerle birbirlerine bağlanan dörtlükler, koşma tarzının Türk edebiyatındaki ilk örnekleridir. Dörtlüklerin ilk üç mısraı, kendi aralarında kafiyelidir. Duraklar, yarım kafiye ve redif sonraki dönemlerin koşmalarında olduğu gibi bu şiirlerin de başlıca ahenk unsurlarıdır. Dîvânü Lügati't-Türk'teki dörtlüklerin aruzla yazıldığını ileri süren araştırmacılar da vardır (Stebleva 1971, Tekin 1989). Eserdeki beyitlerin çoğu ise aruzla yazılmıştır. En çok kullanılan vezinler "3 müstef'ilün", "mef'ûlü fâilâ"tün mef'ûlü fâilâtün" ve "mef'ûlü fâilâütün mef'ûlü fâilün"dür.

Türk dili için bir hazine değerinde olan Dîvânü Lügati't-Türk; Göktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Dönemi metinlerini çözümede kullanılabilecek en önemli sözlüktür. Bu sözlüğün bulunup yayımlanmasıyla Eski Türkçe döneminin pek çok sorunu çözülmüştür. Kâşgarlı Mahmud eserine, pek az istisna ile, sadece Türkçe kökenli kelimeleri almıştır. Arapların Türkçe öğrenmesi için yazılan bir sözlüğe Arapça kelimelerin alınmaması çok normaldir. Aynı yıllarda yazılan Kutadgu Bilig'den anlaşıldığına göre 11. yüzyıl Türkçesinde az sayılamayacak derecede Arapça ve Farsça kelime vardı.

Bulunur bulunmaz Ziya Gökalp tarafından resmî makamlara önemi anlatılan Dîvânü Lügati't- Türk, 1917-1919 yıllarında Kilisli Rifat tarafından yayına hazırlanmış ve Maarif Vekâletince İstanbul'da yayımlanmıştır. Herhangi bir tercüme ve dizin bulundurmeyen bu yayın, eserin Arap harfleriyle basılmasından ibarettir. Ancak ilk ihtiyacı karşılamış ve eser üzerinde hemen çalışmalar başlamıştır. Brockelmann'ın 1928'de Budapeşe'de yaptığı yayın, eserdeki kelimeleri Lâtin alfabesi sırasına koymuş ve Almanca karşılıklarını vermiştir. Eserin tam tercümesi ve dizini Besim Atalay'ca 1940-1943 yıllarında yapılmıştır. Türk Dil Kurumu'nun bu yayını, birçok yanlışına rağmen yıllarca bilim dünyasının ihtiyacını karşılamıştır; bugün de çok sık kullanılmaktadır. Salih Mutallibov'un Taşkent'te 1960-1967 yıllarındaki tercüme ve dizini Sovyetler Birliği'ndeki ilk yayındır. Eser Doğu Türkistan'da ve son yıllarda Kazakistan'da da basılmıştır. James Kelly ve Robert Dankoff'un İngilizce tercüme ve dizini (Harvard University 1982-1985) ise bu konudaki en güvenilir çalışmadır.

Atebetü'l-Hakayık

Atebetü'l-Hakayık, Yükneklî Edib Ahmed bin Mahmud tarafından tahminen 12. yüzyılda yazılmış manzum bir öğüt ve ahlâk kitabıdır. Ulu emir, Türk ve Acem meliki, milletlerin efendisi Muhammed Dâd İspehsâlâr Bey'e sunulmuştur.

Edib Ahmed'in eserini sunduğu ulu emir (emîrül-a'zam), Türk ve Acem meliki (meliki't-Türk ve'l-acem) Muhammed Dâd İspehsâlâr Bey'in ne zaman ve nerede yaşadığı, kim olduğu tespit edilememiştir. Bu tarihî şahsiyetin kimliğinin tam olarak tespiti, Edib Ahmed'in yaşadığı zamanı tespit bakımından da önemlidir.

Dil özellikleri ve muhtevası Atebetü'l-Hakayık'ın, Kutadgu Bilig'den sonra yazıldığını göstermektedir. O hâlde Muhammed İspehsâlâr Bey'i ve Edib Ahmed'i 12. veya 13. yüzyıllarda aramak gerekir. Bu yüzyıllarda Türk ve Acem ülkelerinin hükümdarı (meliki)

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

unvanını hak edebilecek iki Muhammed vardır. Birincisi, Sultan Sencer'in Batı Karahanlı tahtına oturttuğu yeğeni Arslan Han 2. Muhammed bin Süleyman, ikincisi Harezmsah hükümdarı Sultan Alâeddin Muhammed. Birincisi 1102-1130 arasında Semerkant'ta, ikincisi 1200-1220 arasında Gürgeç'te hüküm sürmüştür (Merçil, 2000: 27-28, 193-196). Her ikisi de Mâveraünnahir ve Horasan'ı hâkimiyetleri altında bulundurmuşlardır. Gerek Yâkut'un Mu'cemü'l-Büldân'ında, gerek Cüveynî'nin Târih-i Cihângüşâ'sında geçen ve Semerkant civarında olduğu belirtilen Agnak ve Yagnak imlâlı şehir, Edib Ahmed'in babası Mahmud'un mensup olduğu Yüknek (belki de Yügnek) şehri ile aynı ise Edip Ahmed'in Semerkant'ta yahut da oraya yakın bir yerde yaşadığı tahmin edilebilir. Selçuklu hükümdarı Sencer'in yeğeni olması dolayısıyla melik unvanının, 1102-1130 yılları arasında Semerkant'ta hüküm süren Muhammed bin Süleyman'a daha uygun düşeceği aşikârdır. Bütün bu sebeplerle Edib Ahmed'in eserini sunduğu Türk ve Acem meliki Muhammed Dâd İspehsâlâr Bey'in, Muhammed bin Süleyman olduğunu düşünmekteyiz. Bu durumda Atebetü'l-Hakayık 1102-1130 yılları arasında Semerkant'ta Muhammed bin Süleyman'a sunulmuş olmalıdır. Böylece Edib Ahmed'in de 11. yüzyılın ikinci yarısı ile 12. yüzyılın ilk yarısında, Batı Karahanlıların hâkim olduğu Semerkant ve civarında yaşadığını tahmin edebiliriz.

Atabetü'l-Hakayık'ın sonunda, Edib Ahmed hakkında üç ek vardır. Bunlardan İkincisinin müellifi Emir Seyfeddin (Barlas) ve üçüncüsünün müellifi Emir Arslan Hoca Tarhan, Temür ve oğlu Şahruh zamanında yaşamış beylerdir. Şairi bilinmeyen birinci ekin de yakın yıllarda yaşadığı tahmin edilebilir. Birinci ekte Edib Ahmed'in gözlerinin doğuştan kör olduğu (toga körmez erdi edNbni] közi), kitabı 14 bâb (bölüm) olarak yazdığı ve değerinin altın yüklü file eşit olduğu belirtilmiştir. Emir Seyfeddin tarafından yazılan ikinci dörtlükte Edib Ahmed, "edibler edîbi" ve "fâzıllar başı" olarak nitelenmektedir. Arslan Hoca Tarhan'ın beyitler hâlindeki eki daha uzundur ve daha fazla bilgi içermektedir.

EdNbni] yiri atı yüknek erür
Saf#ılg 'aceb yir kö]üller yarur
(Edib'in yerinin adı Yüknektir;)
(Safâlı, güzel yer, parlar gönüller.)
Atası atı Mahmûd-ı YüknekN EdNb
MahmÜd oğlu yok ol hNç şeki
(Babası adı Mahmûd-ı Yüknekî,)
(Edib Mahmud oğlu, yok hiç şüphesi.)
Tam#mı erür KaşgarN til bile
Ayıtmış edNb rikkat-i dil bile
(Tamamı yazılmış Kâşgar diliyle,)
(Söylemiş Edib ince bir gönülle.)
Eger bilse Kaşgar tilin her kişi
Bilür ol edNbni] ne kim aymışı
(Eğer bilse Kâşgar dilini insan,)
(Bilir Edib'in dediğini o zaman.)

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

Demek ki 15. yüzyılın ilk yarısında yaşamış Arslan Hoca Tarhan'a göre Edib Ahmed'in memleketi Yüknük, babasının adı Mahmuddur. Eserini Kâşgar dili ile yazmıştır. Temürlüler devrinde bu terimle Karahanlı Türkçesi kastedilmektedir. Son beyitte, 15. yüzyılda Karahanlı Türkçesinin, herkes tarafından bilinmediği de ifade edilmektedir.

Kaynaklarda hakkında fazla bilgi bulunmayan Edib Ahmed'in, Karahanlı döneminin ölçünlü Türkçesiyle şiirler yazdığı anlaşılmaktadır. İslâmî ilimleri öğrendiği ve Arapça ile Farsçayı da bildiği tahmin edilebilir. Erdemli, ahlâklı, takva sahibi bir zat olduğu anlaşılıyor. Yaygın şöhretinin yüzyıllarca sürdüğü, eserinin 15. yüzyılın ilk yarısında Semerkant'ta, ikinci yarısında İstanbul'da istinsah edilmiş olmasından bellidir. Nevayî devrinde Edib Ahmed artık menkıbeleşmiştir. Nesâyimü'l-Mahabbe min Şem#yimi'l-Fütüvve adlı eserinde Nevayî, Edib Ahmed hakkında şu bilgiyi veriyor: "Türk ülkesinden imiş. Onun işleri hakkında garip şeyler nakledilmiştir. Derler ki gözleri körmüş ve asla görmezmiş. Görücü imiş ama gözü olup da görmeyen görücüler gibi değilmiş. Çok da akıllı, zeki, zâhit ve takva sahibi kişiymiş. Hak Teâlâ zâhir gözünü kapalı yaratmış olsa da gönül gözünü çok parlak kılmış. Lobyaya el sürermiş, koyun böbreğine benziyor dermiş; nohudu parmağıyla okşarmış, kuş başına benziyor dermiş. Oturduğu yer Bağdat'tan birkaç ağaç, bazılarında göre dört ağaç yol imiş. Her gün İmâm-ı Âzam sohbetinde hazır olurmuş. Bir mesele öğrenmek için bu yolu yaya gidirmiş. Derste yeri arka sıralar imiş. Naklettiklerine göre İmâm-ı Âzam hazretlerinden sormuşlar: "Talebelerinizden hangisinden memnunsunuz, hangisini gönlünüz diler?" İmam Muhammed ve İmam Yusuf gibi olanlar da varmış talebeler arasında. İmâm-ı Âzam şöyle diyesiymiş: "Hepsi iyidir ama o arkada oturan kör Türk var ya bir meseleyi öğrenmek için dört ağaçlık yerden yaya gidip gelir; öylelikle tahsilini sürdürür." Onun dili Türk sözleriyle mev'ızalar ve öğütler söylemiş; çoğu Türk boylarında onun hikmet ve nükteleri yayılmıştır. Nazım şeklinde söylemiş. Bu, onun faydalı sözlerindedir.

Uluglar ni birse yimes min dime

İlig sun agız ur yimese] yime

(Büyükler ne verse yemem ben deme,)

(El uzat, ağız vur, yemezsen yeme.)

Bu da onundur:

Sü]ekke iligdür irenke bilig

Biligsiz iren ol sü]eksiz ilig

(Kemikte iliktir, erlerde bilgi;)

(Bilgisiz erler, kemiksiz ilik gibi.)

(Eraslan, 1996: 390-391).

Demek ki Edib Ahmed'in şöhreti 15. yüzyıl sonlarına kadar ulaşmıştır. Ancak hayatı hakkındaki bilgilerin menkıbeleşmiş olduğu görülüyor. Nevayî'nin verdiği bilgilerden Edib Ahmed'in gözlerinin görmediği; akıllı, zahit ve takva sahibi olduğu; manzum şekilde Türkçe öğütler söylediği ve bunların Türk boyları arasında yaygın bulunduğu şeklindeki bilgiler, diğer kaynaklarla uyuşmaktadır. Ancak onun, İmâm-ı Âzam devrinde yaşamadığı muhakkaktır. Bu rivayeti ancak onun Hanefî mezhebinden olduğu şeklinde değerlendirmek mümkündür. Edib Ahmed'in Bağdat'a gitmiş olduğu da çok şüphelidir.

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

Atebetü'l-Hakayık 40 beyit ve 101 dörtlükten ibaret (484 mısra) bir eserdir; aruzun feûlün feûlün feûlün feûl vezniyle yazılmıştır. Beyitler hâlindeki bölüm eserin giriş bölümüdür ve gazel tarzında kafiyelenmiştir. Dörtlükler hâlinde yazılan bölüm, eserin ana bölümüdür ve mâni tarzında (a a x a) kafiyelenmiştir. Eserde tam kafiyeler yanında yarım kafiyeler de vardır. Mısra başı kafiyelerine de sık rastlanır. Giriş bölümünde Tanrı'ya, peygambere ve dört halifeye övgüden sonra (20 beyit), kitabın sunulduğu Emir Muhammed Dâd İspehsâlâr Bey'e övgü bulunur (14 beyit). Daha sonraki 6 beyit kitabın niçin yazıldığı hakkındadır. Eserin dörtlükler hâlindeki ana bölümünde şu konular işlenmiştir: İlimin faydası ve bilgisizliğin zararı, dilin muhafazası, dünyanın dönekliği, cömertlik ve hasislik, tevazu ve tekebbür, hırs, kerem-yumuşaklık ve başka iyilikler, zamanenin bozukluğu.

Atebetü'l-Hakayık yazılış amacına uygun olarak tamamen öğüt üslûbuyla kaleme alınmıştır. Bu bakımdan Kutadgu Bilig'in öğüt ağırlıklı bölümleri Atebetü'l-Hakayık ile benzer üslûptadır. Ancak Atebetü'l-Hakayık'ta Kutadgu Bilig'deki çeşitlilik ve zenginlik yoktur. Atebetü'l-Hakayık'ın muhtevası ve üslûbu hakkında fikir edinmek için aşağıdaki dörtlüklere bakmak kâfidir.

Bilig bildi boldı eren belgölüg
Biligsiz tirigle yitük körgölüg
Biliglig er öldi atı ölmedi
Biligsiz tirig erken atı ölüg
(Bilgi bilen insan, tanınmış olur,)
(Bilgisiz, diriyken yitik sayılır.)
(Bilgili er ölse de adı ölmez,)
(Bilgisizin diriyken adı ölür.)
Eşitgil biliglig negü tip ayur
Edebler başı til küdezmek tiyür
Tili] bekte tutgıl tişi] sınmasun
Kalı çıksa bektin tişi]ni sıyur
(İşit, bilgili neler deyip söyler,)
(Edebin başı, dili gözetmek der.)
(Dilini sıkı tut, dışın kırılmasın,)
(Çıksa sıklıktan, dışını kırar.)
Anın uş çıkardım bu türkn kitib
Kerek kıl tap ey dost kerek kıl itib
Bitidim bu ta]suk turaf sözlerin
Kalı barsa özüm sözüm kalsu tip
(O sebeple çıkardım Türkçe kitap,)
(İster yeter bul, ister ilâve yap.)
(Yazdım bu nadide, zarif sözleri,)

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

(Ben gidersem sözüm kalsın diye hep.)

Atebetü'l-Hakayık'ın dört yazması bugüne ulaşmıştır. Semerkant nüshası, Temür'ün oğlu Şahruh döneminde, 1444'te Semerkant'ta, hattat Zeynelâbidin tarafından istinsah edilmiştir. Düzgün bir hatla, Uygur harfleriyle yazılmıştır. Şimdi İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde Ayasofya bölümündedir. Ayasofya nüshası, 1480'de İstanbul'da Şeyhzade Abdürrezzak Bahşı tarafından düzenlenmiştir. Üst satırları Uygur, alt satırları Arap harflidir. Topkapı Müzesi nüshası Fatih veya 2. Beyazıt Dönemi'nde, İstanbul'da istinsah edilmiş olmalıdır; Arap harflidir. Ankara Seyid Ali nüshası Arap harflidir; baştan, ortadan, sondan eksiktir. Eserin yazmalarının Semerkant ve İstanbul'da istinsah edilmesi, Herat'ta yaşayan Nevayî'nin eserinde Edib Ahmed'in uzunca yer alması, esere ait bir dörtlüğün, Uygur harfli olarak Turfan yazmaları arasında bulunması, bütün Türk dünyasında 15. yüzyılın sonlarına dek ne kadar yaygın olduğunu gösterir. Atebetü'l-Hakayık'ı ilk defa Necip Asım bularak bilim dünyasına tanıtmıştır (1906). Eserin ilk yayını yapan da yine Necip Asımdır (1918). İlk defa tanıtılan ve yayımlanan nüsha Ayasofya nüshasıdır. Semerkant nüshasını da yine ilk olarak Necip Asım tanıtmıştır (1925). Eserin bütün nüshalarını karşılaştırarak ilmî yayını yapan Reşit Rahmeti Arat'tır (1951). Bu yayında bütün nüshaların tıpkıbasımı, bugünkü Türkçeye aktarma, gramatikal dizin ve açıklamalar da vardır. Arat'tan sonra, Türk cumhuriyetlerinde de eser üzerinde çalışmalar yapılmıştır. K. Mahmudov'un Taşkent yayınında (1972) eser üzerinde fonetik ve morfolojik çalışma da bulunmaktadır. 1980'de Hamit Tömür ve Tursun Eyüp tarafından Pekin'de, 1985'te E.

Kurişjanov ve B.Sağındıkov tarafından Almatı'da da eser yayımlanmıştır.

Dîvân-ı Hikmet

Hoca Ahmed Yesevî'nin şiirlerinin toplandığı yazmalara "Dîvân-ı Hikmet" denir. Bunun sebebi Ahmed Yesevî'nin şiirlerinin "hikmet" terimiyle anılmasıdır. Ahmed Yesevî, 12. yüzyılda Batı Türkistan'da yaşamış mutasavvıf bir şairdir. Sayram (İsfıcab) şehrinde doğmuş, 7 yaşında Yesi şehrine göçmüştür. "Yesevî" mahlâsı, "Yesi şehrine ait" anlamına gelmektedir. Güneybatı Kazakistan'daki Yesi şehri bugün "Türkistan" olarak adlandırılmaktadır.

11. yüzyılın sonlarında doğduğu tahmin edilen Ahmed Yesevî'nin babasının adı İbrahim, annesinin adı Ayşedir. Annesi bir şeyh kızı olduğu gibi, babası da kerametleriyle tanınmış bir şeyh idi. 7 yaşında yetim kalan Ahmed Yesevî önce Yesi şehrinde Arslan Bab'ya intisap ederek ondan el alır. Fakat Arslan Baba'nın bir yıl içinde ölümü üzerine Buhara'ya gider ve Yûsuf-ı Hemedânî'ye intisap eder. Ahmed Yesevî'nin asıl hocası ve şeyhinin Yûsuf-ı Hemedânî olduğu, ilim ve feyzini büyük ölçüde ondan aldığı tahmin edilebilir. Elbette Buhara'daki çeşitli bilim ve tasavvuf çevrelerinde bulunmuş ve kendisini geliştirmiştir.

Ahmed Yesevî, Hemedânî'nin 3. halifesidir. Hemedânî 1140'ta ölmüş, ilk iki halifeden sonra 3. olarak Ahmed Yesevî tarikat şeyhi olmuştur. Ancak 1160'ta Hemedânî'nin postuna oturan Yesevî, kısa bir müddet sonra bundan vazgeçmiş ve Yesi'ye dönmüştür. Peygamberin 63 yaşında ölmüş olması dolayısıyla Yesevî'nin de 63 yaşına gelince Yesi'de bir kuyu yaptırıp içine girdiği ve kalan ömrünü orada geçirdiği rivayet edilir. "Yir astığa kirdim muna" (Yer altına girdim işte) nakaratlı şiiri, bu hadiseye telmihte bulunmaktadır. Ahmed Yesevî 1166 yılında Yesi'de vefat etmiştir.

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

Ahmed Yesevî'nin, dönemin önemli bir bilim ve kültür merkezi olan Buhara'da iyi bir eğitim gördüğü, Arapça ve Farsçayı çok iyi öğrendiği, İslâmî ilimler konusunda da çok iyi yetiştiği tahmin edilebilir. Geçimini tahta kaşık yontup satarak sağladığı rivayet edilmektedir.

Ahmed Yesevî'nin en önemli tarafı kurduğu Yesevîlik tarikatı, yaptığı irşatlar ve yazdığı şiirler yoluyla Müslümanlığı sade bir şekilde göçebe Türk halkına anlatmasıydı. Bu konuda o kadar tesirli olmuştu ki kendisinin ve müritlerinin yetiştirdiği yüzlerce şeyh Türkistan ve Anadolu'da aynı yoldan yürüyerek birçok yeni tarikat kurmuşlar ve yüzlerce yıl Türkistan ve Anadolu Türklerinin manevî cephesini beslemişlerdi. Türklerin, Müslümanlığı taassuptan uzak, sade bir şekilde algılamaları ve uygulamalarında Ahmed Yesevî ve takipçilerinin çok önemli rolü olmuştur. Müritlerinin sayısının çokluğunu menkıbeler 99.000 ile ifade ederler. 12. yüzyılda vefat etmiş bulunan Yesevî'nin tesiri 14. yüzyıl sonlarındaki Temür devrinde çok güçlü bir şekilde devam etmekteydi. 1396-1397 yıllarında Temür, Yesevî'nin kabrini ziyaret etmiş ve Yesi şehrinde onun için abidevî bir türbe yaptırmıştı. 16. yüzyıl başlarında Şiban Han da türbeyi tamir ettirmiştir. 17. yüzyılda Evliya Çelebi'nin dahi soyunu Yesevî'ye bağlaması onun tesirinin sürekliliğini gösterir. Esasen Türkistan şehirlerinden Kazan ve İstanbul'a dek yayılmış bulunan Dîvân-ı Hikmet yazmaları da çok sonraki asırlara aittir. "Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar" adlı eserinde Fuat Köprülü, Yesevî tesirini ve Ahmed Yesevî -Yunus Emre çizgisini mükemmel bir şekilde incelemiştir. Ahmed Yesevî'nin türbesinin bütün dünyadaki Türkler tarafından bugün dahi ziyaret edilmesi ve Türkistan şehrinde onun adına Türkiye-Kazakistan ortak üniversitesi kurulması Yesevî tesirinin hâlâ devam ettiğinin en somut delilleridir.

Dîvân-ı Hikmet yazmaları çok sonra (16. yüzyıldan sonra) istinsah edildikleri için dil bakımından Karahanlı Türkçesinin değil Çağatay Türkçesinin özelliklerini yansıtırlar. Ancak Yesevî, Karahanlılar Dönemi'nde yaşadığı için onun hikmetlerini Karahanlı Dönemi edebiyatı içinde değerlendirmek gerekir. Hikmetlerin çoğu koşma tarzında kafiyelenmiş dördlükler hâlinindedir ve hece vezniyle yazılmıştır. Mesnevî tarzındaki münâcat ve nât ile gazelleri aruz vezniyle kaleme alınmıştır. Heceyle yazılmış gazel kafiyeli şiirleri de vardır. Heceyle yazılmış koşma tarzındaki hikmetler 4+4+4=12 heceli; gazel tarzı hece şiirleri ise 7+7=14 veya 8+8=16 hecelidir. Yesevî'nin kullandığı aruz vezinleri ise 2 fâilâtün 1 fâilün, 2 mefâilün 1 feülün, 4 mefâilün ve mef'ülü mefâilü mefâilü feülün'dür. Görüldüğü gibi bunlar Türk şiirinde en sık kullanılan basit aruz vezinleridir. Esasen gazellerin bir kısmı, mısra ortalarından da kafiyeli olan musammat gazellerdir ve bu hâlleriyile 4+3=7'lik koşma tarzıyla aynı biçime sahiptirler. Dördlükler çoğunlukla 10-12 kıt'a, gazeller ise 7 beyittir. Ancak 5-28 kıt'a arasında değişen dördlükler ve 5-15 beyit arasında değişen gazeller de vardır. Arapça, Farsça kelimelerde tam kafiyeyi, Türkçe kelimelerde yarım kafiyeyi, hatta bazen sadece redifi tercih eden Yesevî'nin şiirlerinde çok güçlü bir zikir ritmi vardır.

Hikmetlerin birçoğunun zikir sırasında okunmak için yazıldığı anlaşılmaktadır. On birimde + rahmet derya + dolup taşıtı Allah didim + şeytan mindin + yırak kaçtı Hây u heves + mâ vü menlik + turmay köçti On ikide + bu sırlarını + kördüm muna (On birimde rahmet denizi dolup taşıtı;) (Allah dedim, şeytan benden uzaklaştı;) (Arzu heves, benlik-bizlik, durmadı göçtü;) (On ikide bu sırları gördüm işte.) dördlüğünde, halk şiiri tarzındaki kafiyeler ve 4+4+4'lük duraklarla Ahmed Yesevî'nin zikir ritmini kolayca yakaladığı açıkça görülmektedir. Her kim sohbetke kildi + irendin ülüş aldı Bat kildi biliş boldı + dervişler sohbetinde (Her kim sohbeta geldi, erlerden nasip aldı;) (Tez geldi, tanış oldu, dervişler sohbetinde.) beytinde de iç kafiyelerle yine zikir ritminin yakalandığı görülüyor. Yesevî, gerek sağladığı bu ritim yoluyla, gerek halkın ruhuna hitap eden sade söyleyişlerle coşkun, akıcı ve samimî bir üslûbun sahibi olmuştur. Onun şiirlerini yüzyıllarca yaşatan da bu

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

sadelik, samimiyet, coşkunluk ve acıcılıktır. Zikir sırasında mısralar müritlerin dilinde âdeta ritmik davul sesi gibi yankılanmaktadır. Bu sesin şaman ayinlerinden Yesevî'nin hikmetlerine ulaştığı ve oradan Yunus Emre, Hacı Bayram, Kaygusuz Abdal gibi tekke şairlerinin şiirlerine uzandığı muhakkaktır. Esasen tekke şiirlerinin birçoğunda bu ritmi sezme, hatta duymak mümkündür.

Yesevî'nin hikmetlerinde işlenen konular çok derin değildir. Dinin esasları, tasavvuf adabı, cennet-cehennem, kıyamet ahvali, peygamber sevgisi, dünyadan şikâyet dervişlere ait menkıbeler hikmetlerin başlıca konularıdır. Ahmed Yesevî kendi hayatına ait bazı anları da şiirlerinde anlatır. Yaşname (yaş şiiri) tarzındaki uzun şiirde onun hayat safhalarını görmek mümkündür:

On üçümde nefs hev#nı kolga aldım
Nefs başıga yüz mi] bel# karmap saldım
Tekebbürni yirge urup basıp aldım
On törtümde tofrak-sıfat boldum muna
(On üçümde nefs hevesi ele aldım;)
(Nefsin başına yüz bin belâ tutup saldım;)
(Tekebbürü yere vurup, basıp aldım,)
(On dördümde toprak gibi oldum işte.)

Şu dörtlükte de Ahmed Yesevî, şeyhi Arslan Baba'dan, peygamber emaneti olan hurmayı aldığını anlatır. Rivayete göre Hz. Muhammed, sahabelinden Arslan Baba'nın damağına, ümmetinden Ahmed adlı birisine teslim edilmek üzere bir hurma yerleştirir; Arslan Baba da 400 yıl sonra hurmayı küçük Ahmed'e verir:

Agzı] açgıl ey kÜdek em#netin bireyin
Mezesini yutmadım aç agzı]a salayın
Hak resNlnı buyrugın ümmet bolsam kılayın
Arslan Babam sözlerin işiti]iz teberrük
(Ağzını aç ey çocuk, emanetini vereyim;)
(Lezzetini tatmadım, aç ağzına salayım;)
(Hak resûlün emrini, ümmet isem, kılayım;)
(Arslan Babam sözlerini işitin teberrük!)

Şu dörtlüklerde öbür dünya için hazırlık yapmak gerektiği, kılavuzsuz (şeyhsiz) bu işin olamayacağı kervan ve kılavuz benzetmesiyle sade bir şekilde anlatılmaktadır:

K#rv#n eger köçer bolsa azuk alur
SNd u ziy#n bolganını anda bilür
Azuksızın yolga kirgen yolda kalur
Yükin yüklep yolga kirgen kalmas irmiş

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

- (Kervan eğer göçer olsa azık alır;)
(Kâr ve ziyan olduğunu orda bilir;)
(Azıksız yola girenler yolda kalır;)
(Yük yükleyip yola giren kalmaz imiş.)

Ahmed Yesevî, Batı Karahanlıların hüküm sürdüğü Batı Türkistan'da, Karahanlıların son dönemlerinde yaşamış ve eser vermiş mutasavvıf bir şairdir. Ancak onun müritleri de aynı tarzda hikmetler yazmışlardır. Bunlardan bilhassa Hakim Süleyman Ata meşhurdur.

Müritlerinin şiirleri de bazen Yesevî'ye mal edilmiştir. Dolayısıyla Dîvân-ı Hikmetlerdeki bütün şiirlerin Yesevî'ye ait olduğunu söylemek zordur. Ancak yine de Türk tasavvuf şiirinin ilk örnekleri olan hikmetleri Karahanlı Dönemi edebiyatı içinde değerlendirmek doğru bir yaklaşım sayılmalıdır.

11. yüzyılda Yarkent'te, Uygur ve Arap harfleriyle kaleme alınmış mahkeme belgeleri, edebiyatın değil dil ve hukuk tarihinin konusuna girer. Biri İstanbul Türk İslâm Eserleri Müzesi'nde, diğeri Londra'da, üçüncüsü Sn. Peterburg'da bulunan satır altı Kur'an tercümelemleri de Türk dil ve din tarihinin konuları arasındadır. Kur'an tercümelemleri özellikle biçim bilgisi (morfoloji), leksikoloji ve anlam bilgisi (semantik) için zengin malzeme oluştururlar. Bütün bu eserler dikkate alındığında İslâm dinini seçen Türklerin ilk din, hukuk, siyaset bilimi, sosyoloji, sözlük, gramer ve edebiyat metinlerinin Karahanlılar Dönemi'nde meydana getirildiği ortaya çıkar ve bu durum, Gazneliler, Selçuklular gibi diğer Müslüman Türk devletleri yanında Karahanlılara özel ve seçkin bir yer ayırmamızı gerekli kılar.

Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN

Manas Üniversitesi / Kazakistan

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 5 Sayfa: 759-783

KAYNAKLAR:

- ARAT, Reşit Rahmeti, Kutadgu Bilig I-Metin, İstanbul 1947.
- ARAT, Reşid Rahmeti, Atebetü'l-Hakayık, Ankara 1951.
- ARAT, Reşit Rahmeti, Kutadgu Bilig II-Tercüme, Ankara 1959.
- ARAT, Reşit Rahmeti, Kutadgu Bilig III-İndeks, İstanbul 1979 (Hazırlayanlar: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce).
- ARSAL, Sadri Maksudi, Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul 1947.
- ATALAY, Besim, Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi I, Ankara 1940.
- ATALAY, Besim, Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi II, Ankara 1940.
- ATALAY, Besim, Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi III, Ankara 1941.
- ATALAY, Besim, Divanü Lugat-it-Türk Dizini "Endeks", Ankara 1943.
- BİRTEK, Ferit, En Eski Türk Sıvları, Ankara 1944.
- BOMBACI, A., "Kutadgu Bilig Hakkında Bâzı Mülâhazalar", Fuat Köprülü Armağanı, İstanbul 1953.

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

- BROCKELMANN, Carl, Mitteltürkischer Wortschatz nach MahmNd Al K#şgarNs DNv#n Lug#t At-Türk, Budapest 1928.
- BROCKELMANN, Carl, Osttütische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens, Leiden 1954.
- CAFEROĞLU, Ahmet, İlk Türk Dilcisi Kâşgarlı Mahmut, İstanbul 1938.
- CAFEROĞLU, Ahmet, Türk Dili Tarihi Notları, İstanbul 1943.
- CAFEROĞLU, Ahmet, Türk Dili Tarihi II, İstanbul 1964.
- CLAUSON, Sir gerard, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford 1972. DAMES, M. Longworth, "Gazneliler", İA 4, 1997.
- DANKOFF; Robert-KELLY, James, Compendium of the Turkic Dialects (Türk Şiveleri Lugatı), Harvard I: 1982, II: 1984, III: 1985.
- DANKOFF, Robert, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig), Chicago-London 1983.
- DİLAÇAR, A., Kutadgu Bilig İncelemesi, Ankara 1972. Drevnetyurkskiy Slovar, Leningrat 1969. ECK
- MANN, János, Middle Turkic Glosses of the Rylands İnterlinear Koran Translation, Budapest 1976.
- EKEWBAYEV, Askar, Jusup Balasagun-Kuttı Bilik, Almatı 1986 (Çin'de Arap harfleriyle: Ulttar Baspası, 1989).
- ERASLAN, Kemal, Ahmed-i Yesevi: Dîvân-ı Hikmetten Seçmeler, Ankara 1983.
- ERASLAN, Kemal, "Divan-ı Hikmet", TDV İA, C. 9. İstanbul 1994. ERCİLASUN, Ahmet B., Kutadgu Bilig Grameri-Fiil, Ankara 1984.
- ERCİLASUN, Ahmet B., "Karahanlı Devri Edebiyatı", Büyük Türk Klâsikleri 1, İstanbul 1985.
- GABAİN, Annemarie von, Eski Türkçenin Grameri, Ankara 1988 (çeviren: Mehmet Akalın).
- GENÇ, Reşat, Karahanlı Devlet Teşkilâtı, İstanbul 1981.
- GENÇ, Reşat, Kâşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, Ankara 1997.
- GÖKMEN, Fatin, "Bîrûnî" İA 2, 1997.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, Karahanlı Türkçesi Grameri, Ankara 1996.
- İNALCIK, Halil, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İnan Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", Reşit Rahmeti Arat İçin, Ankara 1966.
- İNAN, Abdülkadir, "Kutadgu Biliğ Tıpkıbasımlarına giriş", Kutadgu Biliğ, Tıpkıbasım I, İstanbul 1942.
- KAÇALİN, S. Mustafa, "Dîvânü Lug_ ti't-Türk", TDV İA, C. 9, İstanbul 1994.
- KAFESOĞLU, İbrahim, "Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri" Tarih Enstitüsü Dergisi, 1, İstanbul, Ekim 1970.
- KAFESOĞLU, İbrahim, Türk Millî Kültürü, İstanbul 1999. Kilisli Rif'at, Kitâbü Dîvânı Lügati't- Türk, cild-i evvel: İstanbul 1333, cild-i sâni: İstanbul 1333, cild-i sâlis: İstanbul 1335.
- KOZUBEKOV, Tölogön, Cusup Balasağın-Kuttuu Bilim- Dastan, Moskva 1993. Köprülüzâde Mehmed Fuad, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1926.
- KURİŞJANOV, E.-SAĞİNDİKOV, B., Ahmet Yükneki- Akikat Suyı, Almatı 1985.
- Kutadgu Biliğ, Tıpkıbasım I, Viyana nüshası, İstanbul 1942. Kutadgu Biliğ, Tıpkıbasım II, Fergana nüshası, İstanbul 1943.
- Kutadgu Biliğ, Tıpkıbasım III, Mısır nüshası, İstanbul 1943.
- MAHMUDOV, K., Hibatu'l-Hakayik, Taşkent 1968.
- MAHMUDOV, K., Ahmad Yugnakining "Hibatu'l-Hakayik" Eseri Hakida, Taşkent 1972.
- MANSUROĞLU, Mecdut, "Karahanlıca", Tarihî Türk Şiveleri, Ankara 1979 (çeviren: Mehmet Akalın).
- MUTALLİBOV, S. M., Mahmud Kaşgariy, Turkiy Sözlär Devani, Taşkent I: 1960, II: 1961, III: 1963, IV: 1967.

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

- MUTİY, İbrahim-OSMANOV, Mirsultan, "Mehmut Keşkeriyni Juti, Hayati ve Mazari Toğrisida", Tarim, sayı: 3, 1984.
- Necib Asım Balhasanoğlu, "Un texte ouïgour du XIe siècle" Keleti Szemle, VII, 1906.
- Necib Asım, "Uygur Yazısı ile Hibetü'l-Hakayık'ın Diğer Bir Nüshası", TM İ, İstanbul 1925.
- Necib Asım, Hibetü'l-Hakayık, İstanbul 1334.
- NİGMATOV, H. G., Morfologiya Tyurkskogo glagola po materialam slovarya Mahmuda Kaşgarskogo, Leningrad 1970.
- PRİTSAK, Omeljan, "Mahmud Kâşgarî Kimdir?" TM, X, İstanbul 1953.
- PRİTSAK, Omelyan, "Karahanlılar", İA 6, 1997.
- RADLOFF, Wilhelm, Kudatku Bilik, Facsimile der uigurischen Handschrift der K. K. Hofbibliothek in Wien, St. petersburg 1890.
- RADLOFF, Wilhelm, Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bâlasagun, Theil I, Der Text in Transcription, St. Petersburg 1891.
- RADLOFF, Wilhelm, Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bâlasagun, Theil II, Der Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo, 1. Lieferung, St. Petersburg 1900.
- RADLOFF, Wilhelm, Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bâlasagun, Theil II, Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo, 2. Lieferung, St. Petersburg 1910.
- RİTTER, H., "Ferrûhî", İA 4, 1997.
- ŞÇERBAK, A. M., Grammatičeskiy oçerk yazıka tyurkskih tekstov X-XIII vv. iz vostoçnogo Turkestana, Moskva-Leningrad 1961.
- STEBLEVA, İ V., Razvitiye Tyurkskih poetičeskih form v XI veke, Moskva 1971.
- TALİBOV, Tuğlukcan, Kutadğu Bilik ve Uni] Leksika -Stilistikilik Alahidilikliri, Almuta 1996.
- TEKİN, Talât, Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası, Ankara 1988.
- TEKİN, Talât, XI. Yüzyıl Türk Şiiri-Divanü Lügati't-Türk'teki Manzum Parçalar, Ankara 1989.
- TÖMÜR, Hemit-EYÜP, Tursun, Atebetü'l-Hakayık, Pekin 1980.
- ULUTÜRK, Xelil Rıza, Yusif Balasagunlu: Gutadgu Bilik (poema), Bakı 1998.
- ÜLKÜTAŞİR, Şakir, Büyük Türk Dilcisi Kâşgarlı Mahmut, İstanbul 1946.
- VAMBERY, H., Uigurische Spachmonumente und Kudatku Bilik, Innsbruck 1870.
- VELİYEV, Kâmil-ESKER, Ramiz, Yusif Balasagunlu: Gutadgu Bilik-Xoşbextliye Aparan elm, Bakı 1994. Yusup Xas Hâcip, Kutadgu Bilig, Ürümçi 1984.